

Sadržaji religijske tematike u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima geografije i povijesti 1990-ih

Pajtak, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:465487>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Petra Pajtak

**Sadržaji religijske tematike u hrvatskim osnovnoškolskim
udžbenicima geografije i povijesti 1990-ih**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistre edukacije geografije i povijesti

Zagreb

2018.

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu integriranog preddiplomskog i diplomskog sveučilišnog studija *Geografija i povijest; smjer: nastavnički* pri Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom doc. dr. sc. Ružice Vuk.

**Sadržaji religijske tematike u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima
geografije i povijesti 1990-ih**

Petra Pajtak

Izvadak:

U ovom radu analiziraju se prikazi sadržaja religijske tematike u 32 udžbenika geografije i povijesti korištena u Hrvatskoj tijekom 1990-ih. Udžbenici su grupirani u 4 razdoblja: posljednji socijalistički udžbenici iz 1990., prvi izmijenjeni udžbenici, udžbenici temeljeni na novim nastavnim programima, noviji udžbenici iz 2. pol. 1990-ih. Kvantitativnom analizom ispituje se zastupljenost religijskih sadržaja, njihova usmjerenost i etnocentričnost, vrijednosna određenost, pozitivna ili negativna kontekstualizacija te povezivanje religije s nacijom. Kvalitativnom analizom istražuje se kakav se leksik, perspektiva i interpretacije koriste u udžbenicima, koje poruke njima prenose te kakvu pristranost pokazuju. Udžbenički diskursi povezuju se s društvenim kontekstima unutar kojih su nastajali te se pokazuju podudarnosti s drugim diskursima i moguće funkcije udžbeničkih narativa i prikaza religije. U prilogu se donosi primjer pisane pripreme za nastavni sat geografije u kojem se obrađuju sadržaji vezani uz religiju.

70 stranica, 15 grafičkih priloga, 6 tablica, 58 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: historijska analiza diskursa, predodžbe, prikazi religije, udžbenici geografije, udžbenici povijesti, udžbenički narativi

Voditelj: doc. dr. sc. Ružica Vuk

Povjerenstvo: doc. dr. sc. Ružica Vuk
doc. dr. sc. Dubravka Spevec
izv. prof. dr. sc. Martina Jakovčić

Tema prihvaćena: 8. 2. 2018.

Rad prihvaćen: 13. 9. 2018.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

**Religion-related content in Croatian elementary school geography and
history textbooks in the 1990s**

Petra Pajtak

Abstract:

This thesis analyses representations of religion-related content in 32 elementary school geography and history textbooks used in Croatia during the 1990s. The textbooks are grouped in 4 periods: last socialist textbooks from 1990, first modified textbooks, textbooks based on new curricula, newer textbooks from the second half of the 1990s. Quantitative analysis is used to examine the presence of religious content, its focus and ethnocentrism, value judgements, positive or negative contextualization and connecting religion with nation. Qualitative analysis is used to research what lexicon, perspective and interpretations are being used in the textbooks, what messages they relate and what bias they display. Textbook discourses are being related to social contexts within which they were created, and congruence with other discourses and possible functions of textbook narratives and representations of religion are shown. An example of geography lesson plan dealing with religion-related content is available in the appendix.

70 pages, 15 figures, 6 tables, 58 references; original in Croatian

Keywords: conceptions, geography textbooks, historical discourse analysis, history textbooks, representations of religion, textbook narratives

Supervisor: Ružica Vuk, PhD, Assistant Professor

Reviewers: Ružica Vuk, PhD, Assistant Professor
Dubravka Spevec, PhD, Assistant Professor
Martina Jakovčić, PhD, Associate Professor

Thesis submitted: 8 February 2018

Thesis accepted: 13 September 2018

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1. Ciljevi i hipoteze istraživanja.....	2
1.2. Predmet i vremenski obuhvat istraživanja	3
2. Metodologija istraživanja	5
3. Analiza odabranih udžbenika geografije i povijesti	10
3.1. Udžbenici geografije	10
3.2. Udžbenici povijesti.....	17
3.3. Usporedba udžbenika geografije i povijesti	28
4. Kontekstualizacija analiziranih udžbenika	33
5. Zaključak	40
Izvori i literatura	42
Izvori.....	42
Literatura	44
Prilozi	VII
Prilog 1. Osobe odgovorne za sadržaj analiziranih udžbenika	VII
Prilog 2. Popis tablica i slika	X
Prilog 3. Pisana priprema za nastavni sat geografije.....	XII

Predgovor

Zahvaljujem svima koji_e su doprinijeli_e mom obrazovanju, posebno profesorima_cama R. Vuk, Z. Blažević, S. Koren, M. Cvitanović, B. Janković, M. Bartulović, D. Marčec.

Special thanks to J. Traeger.

1. Uvod

Ovaj rad bavi se sadržajima religijske tematike u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima geografije i povijesti 1990-ih godina. U tom razdoblju Hrvatska je prolazila kroz značajne političke i društvene promjene (prvenstveno prijelaz iz socijalizma i federativne republike unutar Jugoslavije u samostalnu državu te demokratizaciju), koje se odražavaju i u školskim udžbenicima. Osnovnoškolski udžbenici relevantni su za sve učenike, a zemljopis/geografija i povijest zastupljeni su kao zasebni predmeti od 5. do 8. razreda. Promatran je sadržaj koji se odnosi na religiju – institucionaliziran sustav vjerovanja i ponašanja vezanih uz nadnaravno biće, duh ili silu.

Teorijsko polazište rada je historijska analiza diskursa.¹ Kao istraživački pristup, „*Historijska analiza diskursa* istražuje razvoj diskursa u društveno-političkim i povijesnim okolnostima u mijeni, omogućavajući rekonstrukciju genealogije diskursa. [...] *Diskursi* su prakse koje organiziraju znanje u određenoj zajednici; oni uspostavljaju, stabiliziraju i legitimiraju sustave značenja i pružaju kolektivno dijeljene poretke znanja u institucionaliziranom društvenom skupu. Izjave, iskazi i mišljenja o nekoj temi, sustavno organizirana i takva da ih je moguće opetovano primijetiti, čine diskurs.“ (Stuckrad, 2013, 15). Budući da je diskurs društveno uvjetovan, odnosi moći (između pojedinaca, grupa, institucija) ključni su za njegovo razumijevanje. Diskurs je istovremeno instrument i učinak moći, pa analiza diskursa može pokazati kako moć djeluje, kako se konstruira i reproducira, te kako je vlast legitimirana ili osporavana putem diskursa. Dok se kritička analiza diskursa fokusira na pitanja moći i vlasti te njihove mehanizme i funkcije, historijska analiza diskursa naglašava njihov smještaj u konkretnim povijesnim okolnostima i njihove mijene kroz povijest. Analiza diskursa može istraživati utjecaj konteksta na jezik, interakcije do kojih dolazi putem jezika, obrasce u korištenju jezika, veze između jezika i društva (Cohen, Manion i Morrison, 2011; Blažević, 2014). U ovom radu najveća je pažnja posvećena tekstu udžbenika (*tekst* se ovdje uzima u širem značenju), koji se u interpretaciji povezuje sa svojim kontekstima. Za to su korištene informacije iz

¹ Ovaj rad smješten je u područje poststrukturalističke historiografije, i u velikoj je mjeri informiran historijskom imagologijom i intelektualnom historijom. Kao i svaki historijski narativ, treba se promatrati sa sviješću o njegovim pozicijama i ograničenjima.

dostupne literature (uglavnom iz povijesne perspektive) važne za razumijevanje nastanka udžbenika, njihovih sadržaja i funkcija.

Dosadašnja istraživanja hrvatskih udžbenika geografije uglavnom su se bavila njihovim didaktičko-metodičkim aspektima. U slučaju udžbenika povijesti postoje značajna istraživanja i iz perspektive historijske imagologije, ali se fokusiraju na političke sadržaje vezane uz nacionalizam te etničke identitete. Najrelevantniji (kao usporedba s ovim radom) teorijsko-metodološki pristup i vremenski obuhvat koriste Koren, 2007 (*Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*) i Petrungaro, 2009 (*Pisati povijest iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*). Pregled međunarodnih istraživanja sadržaja religijske tematike u udžbenicima donosi Štimac, 2018.

U glavnom dijelu ovog rada najprije se donosi analiza sadržaja udžbenika odvojena prema predmetima, a zatim se rezultati uspoređuju i kontekstualiziraju. U metodičkom dodatku (Prilog 2) razrađen je primjer mogućeg pristupa u realizaciji odgojno-obrazovnih ishoda religijske tematike u predloženom nacionalnom kurikulumu nastavnoga predmeta Geografija.

1.1. Ciljevi i hipoteze istraživanja

Cilj rada je istražiti sadržaje tematski vezane uz religiju: kako su prikazani, koji su sadržaji uključeni ili ne, kolika je njihova zastupljenost, koje eksplicitne i implicitne poruke prenose, u kakvoj su vezi s povijesnim i društvenim kontekstima unutar kojih nastaju. U skladu s time, formulirano je 6 hipoteza.

H1: Pristup sadržajima religijske tematike sinkronijski je sličan, a dijakronijski se mijenja paralelno (udžbenici geografije i udžbenici povijesti iz istog razdoblja² imaju vrlo sličan pristup).

H2: Opseg sadržaja religijske tematike povećao se u razdobljima 3 i 4 u odnosu na razdoblja 1 i 2.

H3: Sadržaji religijske tematike u razdobljima 1, 2 i 4 raznovrsniji su (manje eurocentrični i manje usmjereni na Hrvatsku i katolicizam).

² Određenje razdoblja i pripadajuće udžbenike donosi poglavlje 1.2.

H4: Sadržaji religijske tematike u razdobljima 2 i 4 manje su vrijednosno određeni (uključuju manje vrijednosnih i subjektivnih prosudbi).

H5: U razdoblju 1 religijska tematika prikazuje se u najviše negativnom, a u razdoblju 3 u najviše pozitivnom kontekstu.

H6: U razdoblju 3 religijska tematika više se povezuje s nacijom, i to posebno katolicizam s hrvatstvom.

1.2. Predmet i vremenski obuhvat istraživanja

Primarni izvor su udžbenici (tab. 1, tab. 2), odabrani kao reprezentativni primjerci 4 različita razdoblja te stoga grupirani u 4 skupine. Skupinu udžbenika R1 (razdoblje 1) čine posljednji udžbenici iz socijalističke Hrvatske, korišteni u školskoj godini 1990./1991. Budući da su to posljednja neizmijenjena izdanja (iteracije ranije nastalih udžbenika), odražavaju pristup ranijeg desetljeća (1980-ih). R2 čine prva izmijenjena izdanja istih udžbenika, korištena u pravilu školske godine 1991./1992. Nastali su u kratkom roku, te su učinjene promjene koje su smatrane najvažnijima. R3 čine udžbenici iz 1995. ili 1996., prvi koji su (najčešće) prošli veće promjene, iako su ponekad u njihovo nastajanje uključeni autori iz ranijeg razdoblja.³ R4 čine udžbenici iz druge polovice 1990-ih, najčešće novih autora_ica i često drugačijeg pristupa tematici. U tom razdoblju pojavljuju se i prvi paralelni udžbenici (više od jednog udžbenika odobrenog za korištenje u istom razredu).

Tab. 1. Pregled analiziranih udžbenika geografije prema razredu i razdoblju izdavanja

	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.
R1	Mrđenović, 1989	Brazda, 1990	Brazda, 1990	Cvitanović, 1990
R2	Mrđenović, 1989 ⁴	Brazda, 1992	Brazda, 1991	Cvitanović, 1991
R3	Jelić, 1995	Brazda, 1996	Dobeš- Lehpamer, 1995	Jelić, 1996
R4	Ilić, 1996	Crkvenčić, 1997	Ilić, 1995	Curić, 1996

³ Prva izdanja tih udžbenika u gotovo svim slučajevima su iz 1992., ali za analizu su izabrana kasnija izdanja, koja su ponekad izmijenjena.

⁴ Izmijenjeno izdanje iz 1991. nije bilo dostupno za vrijeme pisanja ovog rada. Na temelju usporedbe udžbenika za ostale razrede, te relativno male zastupljenosti sadržaja društvene geografije u 5. razredu, može se pretpostaviti da među njima nema značajnije razlike.

Tab. 2. Pregled analiziranih udžbenika povijesti prema razredu i razdoblju izdavanja

	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.
R1	Drašković, 1990	Makek, 1990	Pavličević, 1990	Lovrenčić, 1989
R2	Drašković, 1991	Makek, 1991	Pavličević, 1991	Lovrenčić, 1991
R3	Jakić, 1994	Makek, 1995	Pavličević, 1996	Perić, 1996
R4	Čutura, 1996	A) Sabalić, 1996 B) Budak, 1997	Agičić, 1996	Matković, 2000 ⁵

⁵ Iako godinom svog izdanja ovaj udžbenik naizgled izlazi izvan vremenskog obuhvata ovog rada, uključen je u istraživanje kao reprezentativan predstavnik razdoblja 4 (za koje ne postoje drugi predstavnici prije 2000. g.) – čija su obilježja novi_e autori_ce, često drugačiji pristup tematici i pojava paralelnih udžbenika. 2000. g. u uporabi su bila još 3 udžbenika, međutim oni su isključeni iz ove analize. Udžbenik V. Đurić nije bio dostupan za vrijeme pisanja ovog rada. Udžbenik S. Koren te udžbenik autora_ica M. Brkljačić, T. Ponoš i D. Špelić isključeni su jer su u literaturi (Najbar-Agičić i Agičić, 2006; Höpken, 2006; Koren, 2003a) okarakterizirani kao predstavnici nove generacije udžbenika koja znatno odudara od udžbenika 1990-ih te su tipični za naredno razdoblje (početak 2000-ih), koje izlazi iz okvira ovog rada.

2. Metodologija istraživanja

Koriste se kvalitativne i kvantitativne metode. Kvantitativno-kvalitativnom analizom sadržaja provjeravaju se hipoteze 2 – 6, a komparacijom (sinkronijskom i dijakronijskom) hipoteza 1. K tome, deskripcija i sinteza ključne su za interpretaciju prikupljenih podataka.

Nakon okvirnog pregleda literature, formulirane su hipoteze i identificirani udžbenici koji će se analizirati. Zatim su hipoteze operacionalizirane i pripremljena je matrica kodiranja. Podaci su prikupljeni pregledom svakog udžbenika – pritom je bilježena svaka pojava sadržaja religijske tematike, sadržaj je numerički kodiran (radi kvantitativne analize za provjeru hipoteza 2 – 6) te su zabilježene napomene kasnije korištene za kvalitativnu analizu. Nakon prikupljanja podataka, svi podaci agregirani su prema predmetima i analiziranim razdobljima (R1 – R4). Obrađeni su statistički i pripremljeni za grafički prikaz, pri čemu je korišten program Microsoft Excel.

Tijekom kodiranja podaci su kategorizirani tako da je svakoj pojavi religijskog sadržaja pripisan broj za svaku od 5 hipoteza (H2 – H6). Ovdje slijede detaljnije napomene o korištenim kategorijama i odlukama koje su donesene o uključivanju/isključivanju i kodiranju pojedinih sadržaja.

Kao *sadržaj religijske tematike* uključuju se sve reference na religiju (generalno ili specifično, uključujući areligioznost), u cijelom tekstu udžbenika (uključujući tekst u užem smislu i sve oblike vizualnih prikaza). Vizualni prikazi fenomena nejasne ili upitno kultne svrhe nisu uključeni, osim ako nisu eksplicitno definirani kao takvi ili povezani s tim kontekstom; niti mitovi/legende ako religijski kontekst nije jasno prikazan (npr. legendarni osnutak Rima bez nadnaravnih elemenata). Uključeni su vizualni prikazi religijski relevantnih osoba, ako je njihova religioznost istaknuta u prikazu ili je njihova ključna odrednica (npr. povijesne ličnosti koje su primarno crkveni velikodostojnici, ili politički akteri čija je religioznost istaknuta). Reference na *muslimane* na prostoru Bosne isključene su ako je iz konteksta potpuno jasno da se ne radi o religijskoj, nego etničkoj/nacionalnoj odrednici (za što se ponegdje uobičajeno koristi *Muslimani*). Iz istog razloga isključene su neke reference na *Židove*. Religijske metafore i pojmovi koji su ušli u

širi leksik (*mučeništvo, križni put*) uključeni su samo ako su izravno vezani uz religijski kontekst ili su izrazito naglašeni.

Za provjeru H2 (zastupljenost) religijski sadržaji najprije su zabilježeni kao *apsolutna zastupljenost/pojava*, pri čemu je svaka pojava ponderirana s obzirom na svoj opseg (konačni brojevi dobiveni su zbrajanjem ponderiranih vrijednosti svih pojava sadržaja). Podaci su kodirani ovako: 1 – usputno navođenje (spominjanje nekog fenomena; do 1 retka); 2 – kratka pojava (opis, klasifikacija i sl.; 2 – 3 retka); 3 – dulja pojava (objašnjenje, dulji opis; odlomak od barem 4 retka). Jednostavan tekst (glavni tekst, uvod, pitanja, dulji potpisi slika) kodiran je prema broju redaka, a u slučaju nejasnoća prema opisnoj procjeni (dubini/širini spomena). Fotografije i slični vizualni prikazi kodirani su kao 1 ili 2 (ovisno o prominentnosti religijskog sadržaja i potpisu), a tablice, dijagrami i karte kao 3. *Relativna zastupljenost/pojava* izračunata je kao udio apsolutne pojave u ukupnom broju redaka (procijenjenom na temelju 5 reprezentativnih stranica po udžbeniku) u svim udžbenicima tog razdoblja. Analizirana su 2 udžbenika povijesti za 6. r. iz R4, koji su za potrebe kvantitativne analize tretirani kao jedan udžbenik (uzeta je aritmetička sredina podataka iz obaju udžbenika).

Za provjeru H3 (usmjerenost) religijski sadržaji kodirani su prema tematskom obuhvatu. Korištene su sljedeće kategorije: *kršćanstvo i Hrvatska* – sadržaj vezan uz kršćanstvo/katolicizam i specifično Hrvatsku/Hrvate_ice, *Europa* – sadržaj vezan uz Europu (kršćanstvo, ostale religije u Europi), *ostatak svijeta* – sadržaj vezan uz ostatak svijeta (religije izvan Europe i osim kršćanstva). Pri zasebnoj analizi udžbenika povijesti kategorija *Europa* razdvojena je na *kršćanstvo i Europa* – sadržaj vezan uz oboje kršćanstvo i Europu (kršćanstvo/katolicizam izvan Hrvatske i općenito, ostale kršćanske denominacije u Europi), *kršćanstvo i druga religija u Europi* – sadržaj vezan uz obje (ili više) religije istovremeno te *ostale religije u Europi* – sadržaj vezan uz religije osim kršćanstva. Primarni kriterij je prostorni, a zatim konfesionalni i etnički – npr. opis kršćanskih misija u Africi kodiran je kao *ostatak svijeta* (osim ako se ne naglašava konkretni hrvatski misionar), a opis uloge Crkve vezano uz Hrvate_ice izvan Hrvatske kodiran je kao *kršćanstvo i Hrvatska*. Ilirik nije automatski kodiran kao Hrvatska, osim ako nije stavljen u taj kontekst u tekstu. *Kršćanstvo* uključuje i različite heterodoksije i sinkretizme sa značajnim elementima kršćanstva. U slučaju istovremene pojave sadržaja koji bi se mogao

svrstati u više kategorija, sadržaj je kodiran kao prostorno šira kategorija (npr. ako se spominju oboje Europa i svijet, kodiran je kao *ostatak svijeta*). Iznimka su slučajevi u kojima je izrazita dominacija perspektive iz prostorno uže kategorije (npr. kršćanska/europska perspektiva Križarskih ratova, ili utjecaj reformacije u Hrvatskoj). Na dijagramima je prikazan udio u odnosu na sve identificirane religijske sadržaje u udžbenicima (koji nisu ponderirani s obzirom na svoj opseg), ali zbroj može biti manji od 100 % jer se neke pojave odnose na religiju općenito, bez ikakve prostorne ili druge specifičnosti.

Za provjeru H4 (vrijednosna određenost) religijski sadržaji kodirani su kao 1 – vrijednosno neutralan ili 2 – vrijednosno određen. Kao *vrijednosno određen* kodiran je sadržaj koji uključuje vrijednosnu prosudbu (subjektivan sud, konotativna i implicitna prosudba, pristran diskurs). Pristran diskurs uključuje i konfesionalan diskurs, međutim nisu uključeni brojni diskutabilni primjeri u kojima se religijski narativi iznose kao (pretpostavljene ili neutralne) činjenice ako im prethode formulacije poput *vjerovali su* ili *smatrali su* (iako je često nejasno na koji se dio narativa, posebno ako je on dulji, ta formulacija odnosi). Na dijagramima je prikazan udio vrijednosno određenih u odnosu na sve identificirane religijske sadržaje u udžbenicima (koji nisu ponderirani s obzirom na svoj opseg), a u analizi oba predmeta i apsolutna pojava sadržaja (koji nisu ponderirani s obzirom na svoj opseg).

Za provjeru H5 (kontekstualizacija) religijski sadržaji kodirani su kao 1 – neutralan kontekst, 2 – negativan kontekst ili 3 – pozitivan kontekst. *Kontekst* prikaza odnosi se ne samo na vrijednosne prosudbe (koje ne moraju biti prisutne), nego i na općenit smještaj i interpretativni okvir u kojem se sadržaji donose. Npr. *negativan kontekst* je prikaz religije kao uzroka sukoba, a *pozitivan kontekst* je prikaz uloge religije u očuvanju identiteta. Prikazivanje religijskih entiteta kao žrtava kodirano je (ako je motiv znatno izražen) kao *pozitivan kontekst* jer djeluje tako da kod publike izaziva simpatije prema religiji. Navođenje religijskih entiteta u kontekstu nepravednih činova ili prednosti koje imaju kodirano je kao *negativan kontekst* ako navod pokazuje jasnu ili izrazitu kritiku nepravde. Motiv djelatnosti religijskih entiteta u očuvanju/stvaranju hrvatskog etničkog/nacionalnog identiteta nije kodiran kao *pozitivan kontekst* automatski (iako to mnogi_e autori_ce nedvojbeno impliciraju), nego samo ako na to upućuje odgovarajuć leksik. Isto vrijedi i za religijsku/religijski

motiviranu umjetnost i kulturu. Na dijagramima je prikazan udio u odnosu na sve identificirane religijske sadržaje u udžbenicima (koji nisu ponderirani s obzirom na svoj opseg), ali zbroj je manji od 100 % jer se većina pojava donosi u neutralnom kontekstu.

Za provjeru H6 (povezivanje religije s nacijom) religijski sadržaji kodirani su kao 0 – nema povezivanja, 1 – *kršćanstvo i Hrvati* – povezivanje Hrvata_ica/Hrvatske s kršćanstvom/rimokatolicizmom ili 2 – *ostale religije i skupine* – povezivanje neke druge religije s nekom drugom etnijom/nacijom/državom. Kao *povezivanje* nije kodirano jednostavno iznošenje religijskog sastava stanovništva države (uključujući formulacije poput „većina Hrvata su katolici“), nego formulacije poput „Hrvati su katolički narod“ ili „Hrvatska je katolička zemlja“. Budući da to najčešće nije relevantno, nije uzimano u obzir ima li dotična religija zaista status službene/državne religije u toj državi. Motiv djelatnosti religijskih entiteta u očuvanju/stvaranju hrvatskog etničkog/nacionalnog identiteta nije kodiran kao *povezivanje* (jer to jest relevantan povijesni fenomen, a povezivanje jest implicitno i sugestivno, ali nije dovoljno distinktivno). Na dijagramima je prikazana apsolutna pojava, koja označava ukupan broj pojavljivanja sadržaja (koji nisu ponderirani s obzirom na svoj opseg).

H1 (sinkronijska i dijakronijska sličnost) provjerena je komparacijom udžbenika geografije i udžbenika povijesti s obzirom na kvantitativnu i kvalitativnu analizu. Predmeti su uspoređeni prema kretanjima kroz 4 promatrana razdoblja, odnosno prema elementima hipoteza 2 – 6 te sličnosti kvalitativnih obilježja.

Tijekom kvalitativne analize udžbenika promatrani su leksik, perspektiva, interpretacija i kontekstualizacija religijskih sadržaja. Posebna pažnja posvećena je uočenim razlikama između analiziranih razdoblja te sadržajima koji su naglašeni (ponavljanjem ili intonacijom), pristrani ili se ističu iz nekog drugog razloga (npr. netočnosti, odstupanje od ostalih udžbenika). Uočeni motivi i trendovi pri prikazu religijskih sadržaja uspoređeni su sa svojim političkim, društvenim, ideološkim i obrazovnim kontekstima (predstavljenima u dostupnoj literaturi).

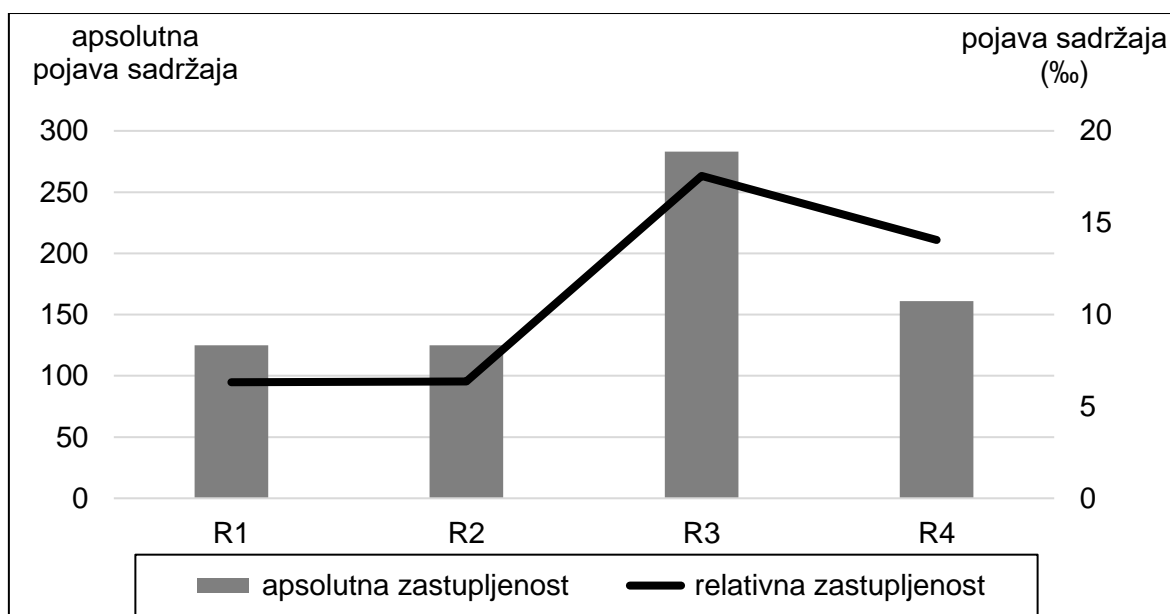
Hipoteza je ocijenjena kao *potvrđena* ako rezultati kvantitativne i kvalitativne analize potvrđuju sve dijelove hipoteze u očekivanom stupnju. Hipoteza je ocijenjena kao *uglavnom potvrđena* ako rezultati analize ne potvrđuju jedan (manji)

dio hipoteze u očekivanom stupnju. Hipoteza je ocijenjena kao *dijelom potvrđena* ako rezultati analize ne potvrđuju dva dijela hipoteze u očekivanom stupnju, ili ako je jedan dio hipoteze opovrgnut. Analogni kriteriji korišteni su pri procjeni sličnosti udžbenika geografije i povijesti (za provjeru H1).

3. Analiza odabranih udžbenika geografije i povijesti

3.1. Udžbenici geografije

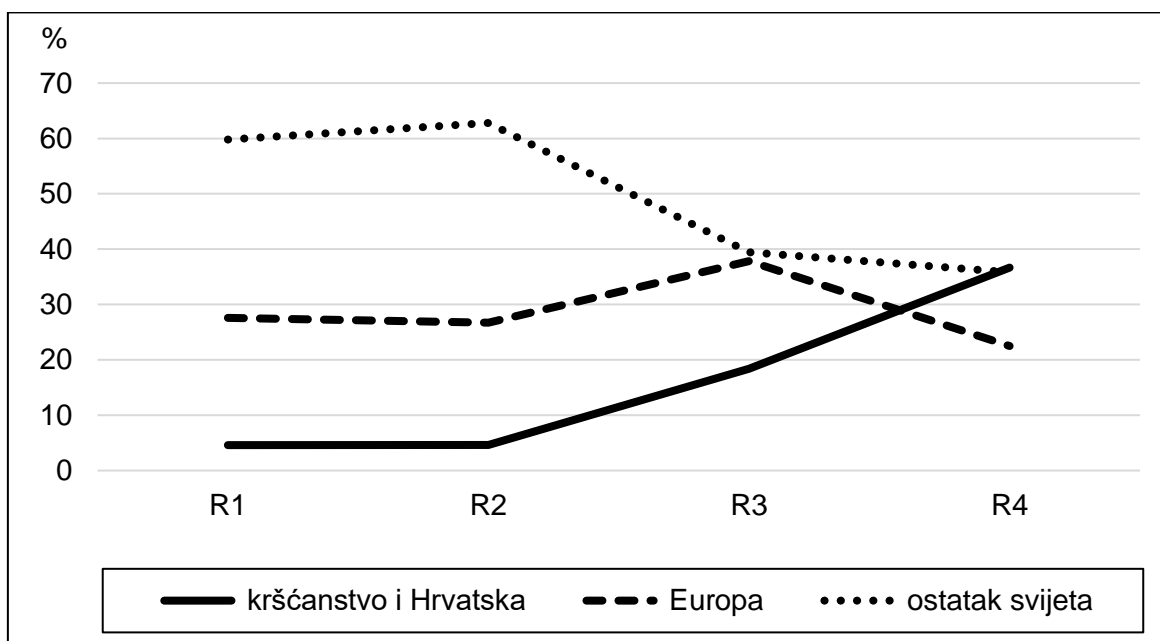
Hipoteza 2 potvrđena je u udžbenicima geografije (sl. 1). Opseg sadržaja religijske tematike povećao se u razdobljima 3 i 4 u odnosu na razdoblja 1 i 2. To je posebno vidljivo u R3, kad se sadržaj udvostručio u odnosu na prethodna razdoblja. Iako je u R4 zastupljenost sadržaja smanjena, i dalje je (posebno gledajući u odnosu na cijeli sadržaj udžbenika) ostala na višoj razini.

Sl. 1. Ukupna zastupljenost sadržaja⁶ religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih

⁶ *Apsolutna zastupljenost/pojava* označava ukupan broj pojavljivanja sadržaja (u svim udžbenicima tog razdoblja zajedno), pri čemu je svaka pojava ponderirana s obzirom na svoj opseg. *Relativna zastupljenost/pojava* izračunata je kao udio apsolutne pojave u ukupnom broju redaka u svim udžbenicima tog razdoblja.

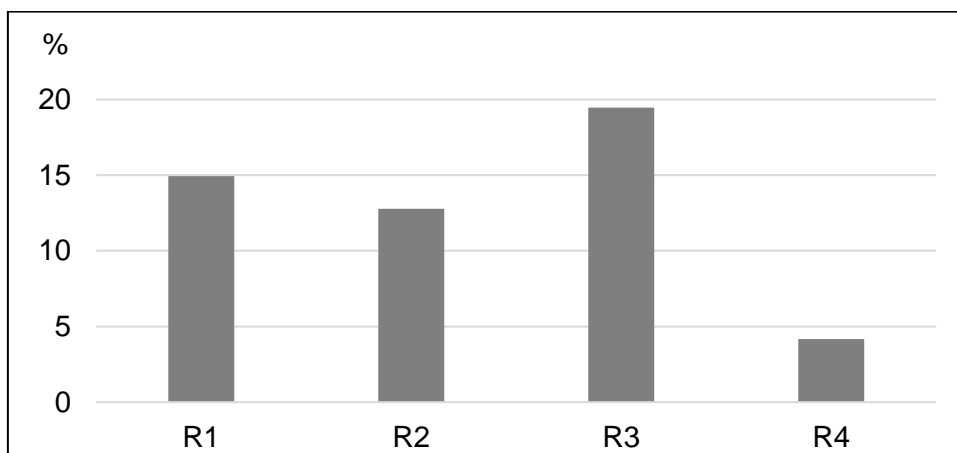
Hipoteza 3 dijelom je potvrđena u udžbenicima geografije (sl. 2). Sadržaji religijske tematike u razdobljima 1 i 2 raznovrsniji su (manje eurocentrični i manje usmjereni na Hrvatsku i katolicizam). To je rezultat promjena u nastavnom planu i programu, odnosno mnogo veće zastupljenosti svih sadržaja (pa time i religijske tematike) vezanih uz Hrvatsku. Naime, dok je u R1 i R2 Hrvatskoj eksplicitno posvećen samo dio 8. razreda (nakon Europe i unutar Jugoslavije), u R3 i R4 *de facto* cijeli 8. razred posvećen je Hrvatskoj i Hrvatima_cama. Paralelno s time smanjio se sadržaj vezan uz ostale kontinente. Stoga je u R4 kroatocentričnost znatno povećana, dijelom i na račun sadržaja vezanih uz ostatak Europe.

Sl. 2. Usmjerenost⁷ sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih

⁷ Kategorije u legendi označavaju: *kršćanstvo i Hrvatska* – sadržaj vezan uz kršćanstvo/katolicizam i specifično Hrvatsku/Hrvate_ice; *Europa* – sadržaj vezan uz Europu (kršćanstvo, ostale religije u Europi); *ostatak svijeta* – sadržaj vezan uz ostatak svijeta (religije izvan Europe i osim kršćanstva). Prikazan je udio u odnosu na sve identificirane religijske sadržaje u udžbenicima.

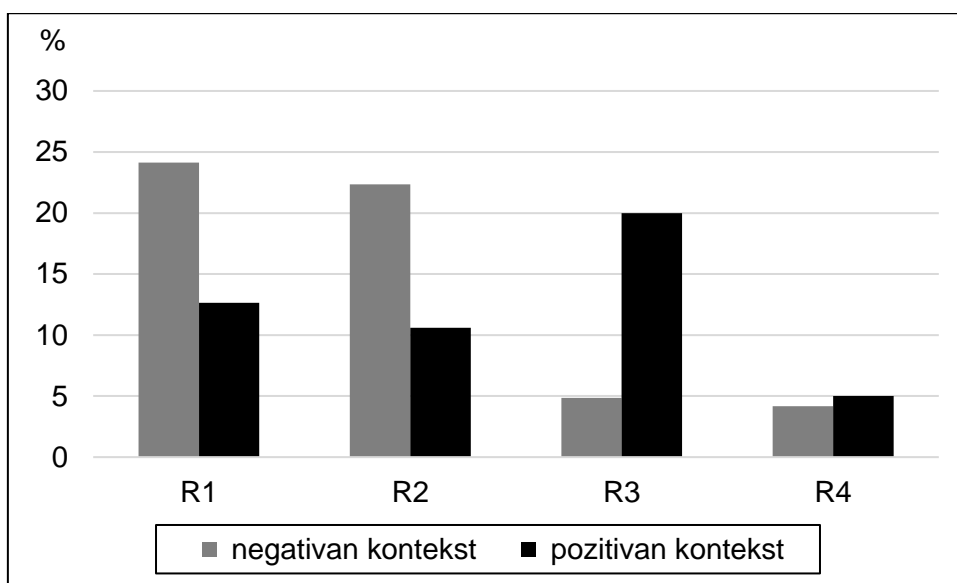
Hipoteza 4 uglavnom je potvrđena u udžbenicima geografije (sl. 3). Sadržaji religijske tematike u razdobljima 2 i 4 manje su vrijednosno određeni (uključuju manje vrijednosnih i subjektivnih prosudbi). Pritom je najznačajniji pad vrijednosnih prosudbi u R4, kad udžbenici postaju vrijednosno neutralniji. Kao što je i očekivano, udio vrijednosnih prosudbi ponešto se smanjio u R2, ali se opet povećao u R3.

Sl. 3. Zastupljenost vrijednosno određenih⁸ sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih

⁸ Prikazan je udio u odnosu na sve identificirane religijske sadržaje u udžbenicima.

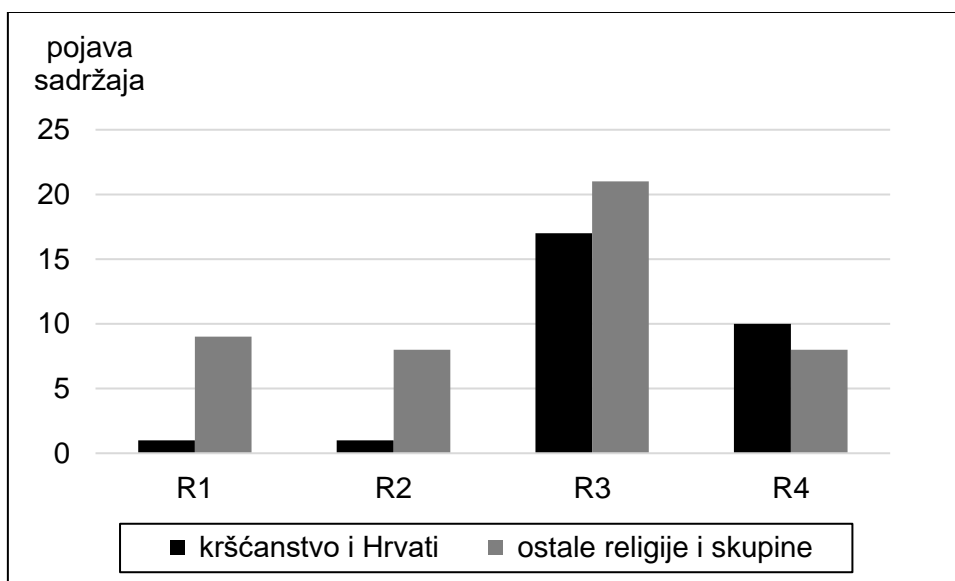
Hipoteza 5 uglavnom je potvrđena u udžbenicima geografije (sl. 4). U razdoblju 1 religijska tematika prikazuje se u najviše negativnom, a u razdoblju 3 u najviše pozitivnom kontekstu. Iako je očekivana veća promjena, u R2 i dalje dominira negativan kontekst. U R3 dolazi do potpune zamjene konteksta: negativan kontekst gotovo potpuno nestaje, a pozitivan se znatno povećava. U skladu s prethodnom hipotezom, u R4 udžbenici su znatno neutralniji – čak 90 % sadržaja religijske tematike donosi se u neutralnom kontekstu, dok je u prethodnim razdobljima to vrijedilo za 65 – 75 % sadržaja.

Sl. 4. Kontekst prikaza⁹ sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih

⁹ Prikazan je udio u odnosu na sve identificirane religijske sadržaje u udžbenicima.

Hipoteza 6 uglavnom je potvrđena u udžbenicima geografije (sl. 5). U razdoblju 3 religijska tematika više se povezuje s nacijom, i to posebno (rimo)katolicizam s hrvatstvom. U R3 i R4 vidljiv je znatan porast povezivanja katolicizma s hrvatstvom, što je barem dijelom uzrokovano povećanjem opsega sadržaja vezanih uz Hrvatsku. Ukupno gledajući, 10 – 20 % navoda religijske tematike eksplicitno definira ili inherentno povezuje narode/nacije s religijom kojoj dominantno pripadaju, ili države s religijom većine stanovništva.

Sl. 5. Povezivanje religije s nacijom¹⁰ u sadržajima religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Jedna od tipičnih kategorija sadržaja religijske tematike u udžbenicima jest prikaz religijskog sastava stanovništva. Pritom je ponekad prisutna esencijalizacija – inherentno povezivanje naroda/nacija/država s dominantnom religijom. Kad se govori o cijelom svijetu, redovito se spominju kršćanstvo (uključujući katolicizam, pravoslavlje i protestantizam), islam, židovstvo, hinduizam i budizam. Njihov poredak ponekad ne odražava broj pripadnika, nego neku drugu (percipiranu) hijerarhiju. Ostale religije spominju se posredno, općenito kao

¹⁰Kategorije u legendi označavaju: *kršćanstvo i Hrvati* – povezivanje Hrvata/ica/Hrvatske s kršćanstvom/rimokatolicizmom; *ostale religije i skupine* – povezivanje neke druge religije s nekom drugom etnijom/nacijom/državom.

Prikazana je apsolutna pojava, koja označava ukupan broj pojavljivanja sadržaja (u svim udžbenicima tog razdoblja zajedno), bez obzira na njegov opseg.

višeboštvo/mnogoboštvo ili kao relikv prošliosti.¹¹ Areligioznost se spominje rijetko i samo općenito (kad se govori o religijskom sastavu stanovništva svijeta).

Sljedeći skup ideja vezan je uz religijske razlike i sukobe. Pritom udžbenici u R1 i R2 češće govore o *podijeljenosti, razjedinjenosti, podvojenosti, vjerskoj netrpeljivosti*, a R3 i R4 primarno o *razlikama*, te ponekad o *netrpeljivosti i podijeljenosti* (pritom se koriste i blaži izrazi – uz *sukob*, dijelom se govori o *nesporazumima i napetostima*).

Fotografije religijskih objekata (mjesto štovanja) čine do trećine spomena religijske tematike – veliku većinu čine crkve. Dijelom su ti objekti primaran fokus (često predstavljeni kao element kulturne baštine), a dijelom dolaze u prvi plan na fotografijama gradskih središta (jer su religijski objekti ili prepoznatljiv element tog grada ili se ističu svojom visinom). Uz to je vezan i motiv religijske arhitekture kao baštine te mjesta turističke valorizacije.

Religijske prakse i utjecaj religije na svakodnevni život minimalno su zastupljeni. Pritom je zanimljiva percepcija statusa goveda u Indiji kao „ekonomskog rasipanja“.

Postoje faktografske pogreške – npr. navođenje da je židovstvo „najstarija religija“ ili da je Vatikan „središte kršćanstva“.

Leksičke razlike ponekad upućuju na različite percepcije i stavove prema različitim religijama. Selektivno se koriste navodni znakovi kao izražavanje distance, označavanje pripadnika religija kao *sljedbenici* ili *poklonici* (leksem koji se nikad ne koristi za kršćane_ke ni Židove_ke) te nazivanje lokacija *sveti grad* (leksem koji se u pravilu koristi za Druge) ili *hodočasničko središte*.

Nakon razdoblja 1 nestaje govor o ravnopravnosti i toleranciji prema svim religijama kao element nesvrstanosti, te se umjesto toga stavlja u kontekst demokratizacije/demokracije ili općenito društvenog napretka.

¹¹ Pritom se javljaju neadekvatni pojmovi *brahmanizam i brahmanci/brahmani* (kroz sva 4 razdoblja) te (rijetko) *lamaizam, fetišisti*. Termin *judaizam* ne koristi se, što doprinosi poistovjećivanju etničkog i religijskog identiteta Židova_ki.

Tradicionalne religije često se prikazuju s atipičnom distancom ili podcjenjivanjem. Neki od prikaza: „crnačko stanovništvo još priznaje prirodna „božanstva“, ili je preko Europljana primilo kršćanstvo“; „sljedbenici i poklonici svojih prastarih plemenskih vjerovanja“; „Za domoroce, Aboridine, to su „mistične planine duhova“, a za ostale planinarska i turistička atrakcija.“

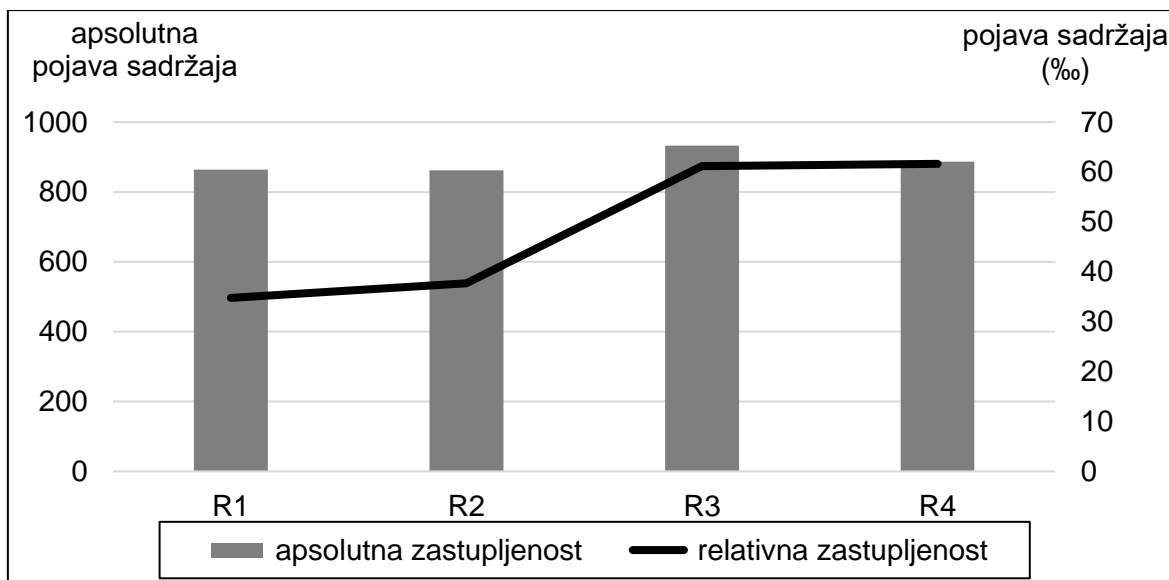
Udžbenici razdoblja 2 u više navrata mijenjaju kontekst religijskih sadržaja dodavanjem: nakon opisa uloge religije u sukobima, donosi se prikaz pozitivnog utjecaja religijske pripadnosti (uključujući kršćanske misije).

U razdoblju 3 javlja se i konfesionalan diskurs – predstavljanje fenomena iz religijske perspektive i religijskih polazišta (uključujući pretpostavljanje religijskih znanja od čitatelja), korištenje vjerskog (ne ekvivalentnog neutralnog) leksika (termina, fraza, definicija, poretka riječi), nekritičko hvaljenje kršćanskih misionara_ki.

Vezano uz interpretacije uloge religije u povijesti, u R3 i R4 javlja se narativ doseljenja Hrvata_ica, koji ubrzo prihvaćaju kršćanstvo i rimokatolicizam. Hrvatskoj se (u R3 i eksplicitno) daje titula *predziđa kršćanstva*, osim što je se locira na prijelaznom području kulturno-civilizacijskih krugova. Također, povezivanje religije s nacijom u hrvatskom je slučaju posebno izraženo u motivu ključne pozitivne uloge Rimokatoličke Crkve za Hrvate_ice u emigraciji i izvan Hrvatske. Istovremeno (ali naglašenije u R3) javlja se motiv *došljaka s istoka*: dolazak islama s Osmanlijama u Europu prikazuje se kao *prodor, osvajanje, nadiranje* i općenito širenje na dotad *izvorno hrvatsko [kršćansko] pučanstvo*, a pravoslavni_e Srbi_pkinje poistovjećuju se s Vlasima_hinjama koji_e su *stranci na tlu Hrvatske*.

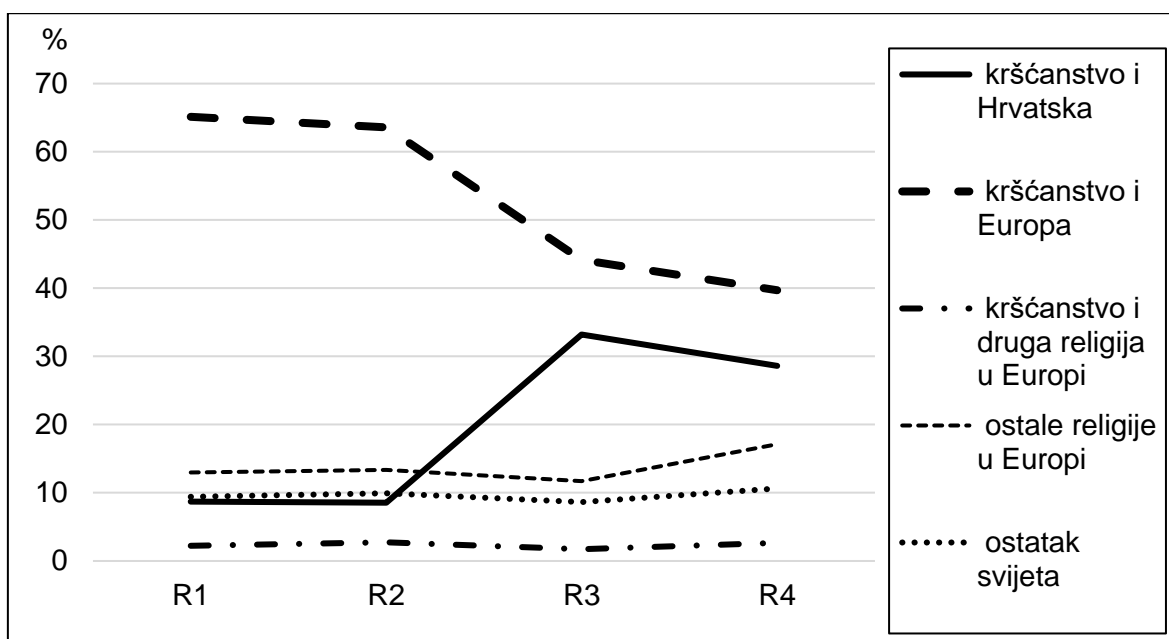
3.2. Udžbenici povijesti

Hipoteza 2 uglavnom je potvrđena u udžbenicima povijesti (sl. 6). Opseg sadržaja religijske tematike povećao se u razdobljima 3 i 4 u odnosu na razdoblja 1 i 2. Iako se apsolutna zastupljenost sadržaja nije znatnije mijenjala, ukupan opseg udžbenika se smanjio, pa su od R3 religijski sadržaji relativno više zastupljeni.

Sl. 6. Ukupna zastupljenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

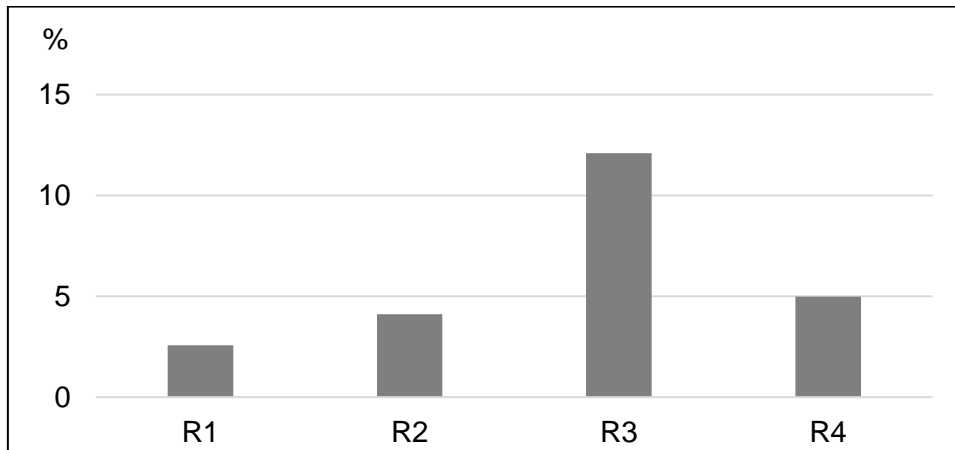
Hipoteza 3 dijelom je potvrđena u udžbenicima povijesti (sl. 7). Sadržaji religijske tematike u razdobljima 1 i 2 manje su kroatocentrični, ali su izrazito eurocentrični. Od R3 sadržaji su znatno više usmjereni na Hrvatsku i katolicizam, što je velikim dijelom rezultat promjena u nastavnom planu i programu, odnosno mnogo veće zastupljenosti svih sadržaja vezanih uz Hrvatsku i Hrvate_ice, koji zamjenjuju ranije sadržaje vezane uz Jugoslaviju i Europu. U R4 primjetna je veća raznovrsnost, odnosno blag porast sadržaja koji nisu vezani samo za kršćanstvo, Hrvatsku ili Europu.

Sl. 7. Usmjerenost¹² sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

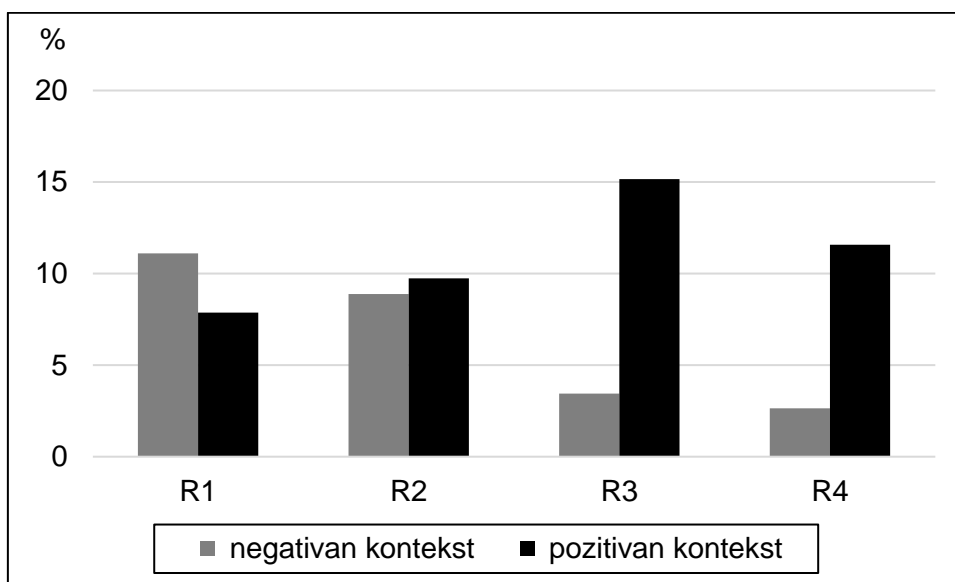
¹² Kategorije u legendi označavaju: *kršćanstvo i Hrvatska* – sadržaj vezan uz kršćanstvo/katolicizam i specifično Hrvatsku/Hrvate_ice; *kršćanstvo i Europa* – sadržaj vezan uz oboje kršćanstvo i Europu (kršćanstvo/katolicizam izvan Hrvatske i općenito, ostale kršćanske denominacije u Europi); *kršćanstvo i druga religija u Europi* – sadržaj vezan uz obje (ili više) religije istovremeno; *ostale religije u Europi* – sadržaj vezan uz religije osim kršćanstva; *ostatak svijeta* – sadržaj vezan uz ostatak svijeta (religije izvan Europe i osim kršćanstva).

Hipoteza 4 dijelom je potvrđena u udžbenicima povijesti (sl. 8). Sadržaji religijske tematike u razdobljima 1, 2 i 4 manje su vrijednosno određeni (uključuju manje vrijednosnih i subjektivnih prosudbi) u odnosu na razdoblje 3. Pritom je ponešto neočekivan rezultat koji pokazuje da su sadržaji u R1 najrjeđe vrijednosno određeni, čak nešto manje od R2 i R4.

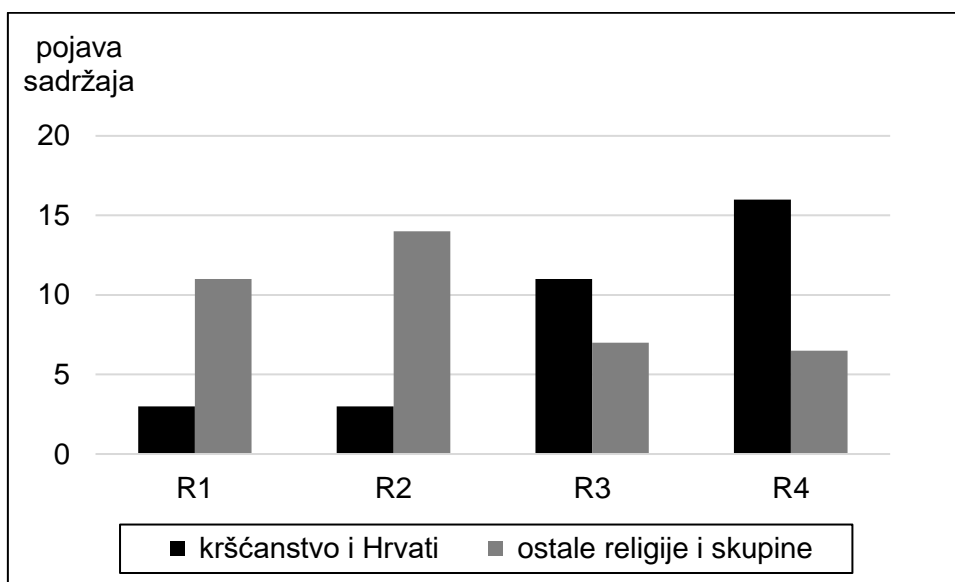
Sl. 8. Zastupljenost vrijednosno određenih sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Hipoteza 5 potvrđena je u udžbenicima povijesti (sl. 9). U razdoblju 1 religijska tematika prikazuje se u najviše negativnom, a u razdoblju 3 u najviše pozitivnom kontekstu. Nakon R1, u kojem preteže negativan kontekst, u sljedećim je razdobljima češći pozitivan kontekst. Posebno je izražena zamjena konteksta od R3: negativan kontekst znatno se smanjuje, a pozitivan znatno povećava. Sličan odnos zadržan je i u R4.

Sl. 9. Kontekst prikaza sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Hipoteza 6 uglavnom je potvrđena u udžbenicima povijesti (sl. 10). U razdobljima 3 i 4 religijska tematika više se povezuje s nacijom, i to posebno (rimo)katolicizam s hrvatstvom. Paralelno se smanjuje povezivanje ostalih religija i etničkih/nacionalnih skupina, što je barem dijelom uzrokovano povećanjem opsega sadržaja vezanih uz Hrvatsku i Hrvate_ice. Znatn porast povezivanja katolicizma s hrvatstvom počinje u R3, ali se nastavlja i u R4.

Sl. 10. Povezivanje religije s nacijom u sadržajima religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Udžbenici tipično donose sadržaje religijske/vjerske povijesti, te ponekad sadržaje religijske tematike vezane uz kulturnu, političku i društvenu povijest. Obrađuju se religijska vjerovanja pojedinih naroda starog vijeka (sa znatnim naglaskom na Grke i Rimljane) i srednjeg vijeka (Germani i Slaveni, Arapi i islam). Najviše prostora daje se kršćanstvu – od njegova postanka i početnog širenja u Rimskom Carstvu, do uloge u srednjem i ranom novom vijeku (kulturni i društveni utjecaj u nekoliko užih razdoblja, unutarnja religijska politika, odnosi sa svjetovnim vlastima, Križarski ratovi, reformacija, protureformacija i katolička obnova). U udžbenicima za 7. i 8. r. sadržaji religijske tematike manje su zastupljeni, što je u skladu sa smanjenim političkim, društvenim i kulturnim značajem religija/Crkvi u 19. i 20. st.

Od vizualnih prikaza dominiraju slike (fotografije, ponekad crteži) religijskih objekata (uglavnom crkava, manje nekršćanskih hramova, samostana/manastira i džamija) i predmeta, u kontekstu predstavljanja kulture i umjetnosti određenog vremena i prostora. Zastupljeni su i portreti povijesnih osoba čiji je značaj primarno religijski, ili je religioznost prikazana kao njihovo važno obilježje (u tekstu, i pomoću istaknutih insignija) te vizualni prikazi božanstava.

Značajne su promjene u prikazu pojedinih tema i ideja kroz analizirana razdoblja.

Religijske prakse relativno su često prikazane, pa religija nije svedena samo na vjerovanja. Utjecaj religije na svakodnevni život (društvena povijest) prilično je često predstavljen u R1, nerijetko u negativnom kontekstu (religije kao rezultat neznanja, sredstvo društvene kontrole te element dolaska na vlast i njezina jačanja/očuvanja). Budući da je prisutan narativ klasne borbe, Crkva i svećenstvo predstavljeni su kao zemljoposjednici, povlaštena klasa i povezani s državnom vlasti, a kršćanstvo kao način smirivanja potencijalnih otpora nižih društvenih slojeva.

Do promjena dolazi u R2 i R3 – religija je sve manje predstavljena u svom društvenom kontekstu. Izostavljeni su gotovo svi elementi negativnog utjecaja Crkve ranije vezani uz motiv klasne borbe.¹³ Sadržaji su više vezani uz specifična vjerovanja i prakse, a manje uz konkretne društvene utjecaje i implikacije religije. Primjerice, širenje kršćanstva u Rimskom Carstvu i kasnijoj srednjovjekovnoj Europi predstavljeno je kao jednostavan, pozitivno intoniran narativ o događajima, akterima i doktrinama, uz gotovo potpuno reducirane (ranije prisutne) detaljne analize razloga prihvaćanja nove religije – često su prikazani samo religijski/duhovni/osobni razlozi promjene religije. Detaljnija analiza manjim dijelom (ali kad govori o islamizaciji znatno kompleksnija nego ranije) vraća se tijekom R4 (kod Budak, 1997).

Skup ideja vezan uz ulogu Crkvi u umjetnosti i kulturi malo se mijenjao tijekom promatranog razdoblja. Primjetan je različit kontekst u kojem je prikazan

¹³ Nerijetko su izostavljeni cijeli odlomci vezani uz negativnu ulogu religije/Crkve. Ponekad su zamijenjeni podacima religijske povijesti (specifične doktrine i prakse, događaji i osobe, organizacija djelovanja). Intervencije su ponekad složnije: redovito su izostavljene reference na svećenstvo kao dio više/feudalne klase/staleža i njihova suradnja s državnim vlastima, ili je njihova uloga interpretirana kao pozitivna, reference na crkvena davanja (desetinu) izostavljene su ili su opisane eventualne pozitivne svrhe za koje je Crkva mogla koristiti svoje prihode.

utjecaj religijske umjetnosti i arhitekture na stanovništvo – u R1 on je više negativan (Crkva nastoji zadiviti i prenijeti vjerske poruke nepismenom stanovništvu), a kasnije uglavnom pozitivno intoniran (naglašavanje velike uloge Crkve/svećenstva u kulturi i obrazovanju – tipična je ideja samostana kao „ognjišta srednjovjekovne kulture“). Motiv negativnog utjecaja Crkve na razvoj znanosti (ili općenitije, razlika u religijskom i (proto)znanstvenom pristupu stjecanju znanja, ili povezivanje religija i neznanja) prisutan je u R1 i dijelom R4, a u R2 i R3 znatno minimiziran (pritom se javlja i ideja odvojenih sfera).

U R3 (manje i u R4) više je naglašen motiv kršćanstva/katolicizma kao bitne odrednice i faktora razvoja (zapadno)europske kulture, te su hvaljene njegove zasluge za očuvanje antičke/rimske kulture. S tim su povezani i motivi „kršćanske civilizacije nasuprot barbarskoj Europi“ te „sukoba kršćanske i islamske civilizacije“. S druge strane, u R4 (posebno Budak, 1997) prikazani su elementi islamskog doprinosa znanosti i kulturi te je naglašeniji karakter Križarskih ratova kao (uz ostalo) kontakta i razmjene kultura.

Kršćani_ke su prikazani_e kao žrtve unutar tri zasebna motiva: progon ranih kršćana_ki, u Osmanskom Carstvu i nakon Drugog svjetskog rata. Od R2 jače je naglašena ideja mučeništva ranih kršćana_ki (a istovremeno minimiziran prikaz nasilja nad ne-kršćanima_kama). Također, prikazuje se borba protiv *Turaka* i nepovoljniji položaj kršćanstva u Osmanskom Carstvu u odnosu na islam i pravoslavlje. Vezano uz socijalističku Jugoslaviju, od R3 javlja se prikaz neprijateljskog odnosa vlasti prema Crkvi.¹⁴ Ističu se djelovanja protiv svećenika (posebno Stepinca, kojeg se uvijek prikazuje u pristrano pozitivnom svjetlu). Pritom se, osim suđenja i oduzimanja imovine, kao represija interpretira i prestanak državne potpore crkvenim školama. Sekularizacija se općenito prikazuje kao *sustavno potiskivanje* religije.¹⁵ Isto tako, pad religioznosti u pojedinim razdobljima u antici karakterizira se kao *moralna propast*. Takav prikaz u R3 i R4 znatna je

¹⁴ Nasuprot tome, u R1 samo se spominju vrhovi Katoličke Crkve kao jedan od *reakcionarnih protivnika* Jugoslavije i dio *snaga kontrarevolucije*.

¹⁵ Ilustrativni su navodi: „S izrazitom brutalnošću komunistički se režim u Hrvatskoj odnosio i prema vjerskim zajednicama uopće, a posebno brutalno prema Katoličkoj Crkvi“; „komunizam je bio protiv slobode čovjeka i njegovih religioznih osjećaja“; „Odvojivši crkvu od države i ističući da je vjeroispovijedno pravo privatna stvar pojedinca, komunistički režim je nastojao širiti i ukorijeniti bezboštvo (bezvjerstvo)“; „Komunistički režim nastojao je iskorijeniti vjerske osjećaje i nametnuti ateizam (bezboštvo). Stoga se okomio na vjerske zajednice“. Pritom je zanimljiv kontrast sa sekularizacijom Turske za Atatürka koja se prikazuje kao „nastojanje uklanjanja stoljetne zaostalosti“.

promjena u odnosu na ranija razdoblja, kad se sekularizacija nije tumačila negativno.

Različito se prikazuje razdoblje religijskih represija, sukoba i promjena u srednjem i ranom novom vijeku. Udžbenici R1 govore o reformaciji i protureformaciji, ne koristeći pojam katolička obnova (i ograničeno prikazujući taj fenomen). S druge strane, iako udžbenici R2 i R3 spominju inkviziciju i progone „heretika“, opseg i preciznost navoda znatno su smanjeni. Isto je s (ranije prisutnim) detaljnijim kritikama Crkve/svećenstva. Umjesto protureformacije, preferira se pojam *Katoličke obnove* (i opisuju samo pozitivno kontekstualizirane reforme), a protureformacijsko djelovanje izostavljeno je, posebno ako ima represivni karakter.¹⁶ U R4 opet se nešto više pojavljuje motiv protureformacije i negativnih učinaka katoličke obnove, te se detaljnije prikazuju religijski motivirani progoni („heretika“, znanstvenika, Židova, „vještica“).

U R3 javlja se detaljan opis djelovanja pape i Katoličke Crkve na poboljšanju položaja radništva u 19. i 20. st. (koji velikim dijelom zamjenjuje prikaze raznih političkih, ne-religijskih nastojanja s istim ciljem).

Veza kršćanstva/katolicizma s Hrvatskom/Hrvatima_cama također je različito prikazana. Taj motiv postaje značajan u R3 i izraženiji u R4 (osim u Budak, 1997).¹⁷ Ističe se pokrštavanje Hrvata_ica koje se karakterizira kao rano i potpuno, vrlo pozitivno za kulturu i ponekad tumači kao početak vječne povezanosti Hrvatske i katolicizma. Od R2 (mnogo izrazitije od R3) često se prikazuje djelatnost religijskih entiteta u očuvanju/stvaranju hrvatskog etničkog/nacionalnog identiteta – kod Hrvata_ica u različitim dijelovima Hrvatske i izvan nje (ističe se Bosna), posebno u 19. st. kao dio nacionalnog pokreta. Pritom se najčešće pretpostavlja ranije postojeći nacionalni identitet (primordijalizam) i koriste leksemi/fraze poput *očuvati/očuvanje, održati/održavanje, zaslužni, gorljivi čuvari, održavati u duhovnoj snazi*. Iako u R4 takav leksik opada, opseg takvih sadržaja je povećan. Također, pred-islamsko (a zatim islamizirano) stanovništvo Bosne često se prikazuje kao

¹⁶ U R3 sam pojam protureformacije javlja se isključivo u (pozitivnom) kontekstu kulture, a izostavljen je iz (negativnog) religijskog, političkog i društvenog konteksta (u kojima se prikazuje isključivo fenomen katoličke obnove).

¹⁷ U R4 ideja neizostavnog katolicizma Hrvata_ica manje je izražena kod nekih udžbenika. Primjerice, Budak 1997 ne smješta nužno Višeslavovu krstionicu u neospornu vezu s hrvatskim pokrštavanjem, a sama pokrštavanja prikazuje kao složenije fenomene.

kršćansko i hrvatsko. Kad se govori o Vlasima_hinjama, ponekad se njihova religijska pripadnost poistovjećuje s nacionalnom (pravoslavno vlaško stanovništvo retroaktivno se identificira kao srpsko, a katoličko kao hrvatsko).¹⁸ U R3 i R4 za Hrvatsku se navodi oznaka *Bedem/predziđe kršćanstva*. U R3 javlja se motiv *četnika / velikosrpskih agresora* koji pokazuju *mržnju prema svemu što je hrvatsko i katoličko*.

U svim razdobljima prisutan je konfesionalan diskurs, iako ponajviše u R3 (najvećim dijelom zbog Jakić, 1994) i R4, dok je u R1 gotovo potpuno odsutan. Tipično je izražen u prikazu određenih fenomena iz perspektive pripadnika prikazane religije – kad se ta perspektiva pretpostavlja kao istinit i objektivan povijesni narativ.¹⁹ Najčešće autori preuzimaju perspektivu kršćanstva (i u pravilu ortodoksije ili katolicizma). Primjerice, ostale religije/denominacije nazivaju se poganskima, praznovjernima i krivovjernima, narativi o Isusovu životu i ranom kršćanstvu nekritički se preuzimaju iz Novog zavjeta, koriste se stilski (religijski) obilježene fraze i redosljed riječi (*služba Božja, život vječni, biskup zagrebački*), a narativ više ima karakter prenošenja doktrine/vjerovanja nego šireg historijskog izlaganja. Takav pristup često je vidljiv u prikazima progona ranih kršćana_ki, kroz motiv mučeništva.²⁰ Pritom se u korištenju konfesionalnog diskursa posebno ističe Jakić, 1994. Narative iz Biblije nekritički predstavlja kao povijesne izvore, a nerijetko prelazi u izrazito pristran, gotovo propovjedni diskurs.²¹ Većina udžbenika pretpostavlja (uglavnom umjereni) historicizam kad govori o Isusu Kristu kao povijesnoj osobi. Iznimka je R1, gdje se javljaju i elementi skepticizma/miticizma.²²

¹⁸ Istovremeno se redovito kritizira Karadžićeva ideja da su svi štokavci Srbi, bez obzira na vjeru. Treba napomenuti da udžbenici u pravilu ne razlikuju (svakako ne eksplicitno) etnički od nacionalnog identiteta.

¹⁹ Ponekad se donosi dulji narativ o određenim religijskim vjerovanjima (npr. opisi osoba i događaja), ali on u pravilu ne pripada konfesionalnom diskursu ako mu prethodi formulacija poput *vjerovali su* ili *smatrali su* (iako često samo pri prvom spominjanju te religije, pa se narativ prikazan u odlomcima koji slijede može protumačiti i kao realni, činjenični historijski prikaz).

²⁰ Neki od ilustrativnih navoda: „Mnogo je mučenika palo svjedočeći vjeru“; „Krv mučenika postajala je sjemenom kršćana“.

²¹ Neki od ilustrativnih navoda: Biblija kao „zbirka krasnih pripovijedaka ušla je u volju svim narodima [...] Tako divnih knjiga, u kojima se očitovala vjera u jednoga i savršenoga Boga, nije imao nijedan stari narod“; „Židovska vjera u jednoga Boga savršenija je od ikoje vjere u staro doba. Zato je Palestina postala i kolijevkom kršćanstva“; Isus Krist „koji je propovijedanjem ljubavi [...] uzdigao čovječji rod do pravog dostojanstva i svijet preporodio plemenitim duhom kršćanske vjere“. Posebno je neobičan detaljan prikaz koji kao realnu historijsku kategorizaciju opisuje podjelu čovječanstva na *3 ljudska roda* – Semite, Hamite i Jafetite.

²² Primjerice, javlja se referenca na „legendu o Kristovu rođenju“, a paralelno uz biblijske izvore navodi se da „Mnogi historičari smatraju da je Isus Krist izmišljena osoba jer o njegovu postojanju

U udžbenicima postoje povremene faktografske pogreške i nejasnoće, primjerice nekritičko preuzimanje pojedinih antičkih i (rano)kršćanskih izvora kao neospornih činjenica,²³ prikazivanje raje u Osmanskom Carstvu kao isključivo kršćanske, netočno prikazivanje pojedinih elemenata islama – poput definiranja *feredže* kao *svečane odjeće*.

Leksičke razlike često upućuju na različite percepcije i stavove prema različitim religijama. Za sve vrste religija koriste se *vjerovanje/vjerovati, predaja, obredi, sljedbenici, pripadnici*. Međutim, leksemi *obožavanje/obožavati, (po)štovati/štovanje, praznovjerje/praznovjerni, čarobnjaštvo/čarobnjaci, poklonici, bajka, mitovi, priče/pripovijesti, predodžbe, izmisliti, zamišljati, doživljavati* koriste se u pravilu samo za ne-kršćanske religije (iznimno i *krivovjerje/krivovjerci, sekta, pogani* za kršćanske heterodoksije). *Legenda* (vezano uz Kristovo rođenje) koristi se samo u R1. Također, samo u R1 koristi se *crkva* u značenju zajednice pripadnika kršćanske religije (a kasnije se koristi *Crkva*).

Ne-kršćanske religije najčešće se nazivaju *poganskim* ili *poganstvom* (čiji su pripadnici *pogani*) ili *grčkom/rimskom* itd. *vjerom*, a rijetko *mnogoboštvom/politeizmom* (*mnogobošći*), *starom narodnom vjerom* ili *nevjernicima* (nasuprot islamu). Ne-kršćanske religije ponekad se definiraju prema osobama vezanim uz njihovo osnivanje: *Muhamedova vjera, Budina vjera*.

Samo uz kršćanstvo²⁴ (rano ortodoksno, a kasnije zapadno (rimsko) i rimokatolicizam), koriste se fraze *pravo kršćanstvo, prava vjera / pravovjerni, istine vjere, živa i djelotvorna vjera*. Samo kršćanska kultura opisuje se kao *viša kultura*.

Za promjenu religije koriste se fraze *širiti (se), primati, prelaziti na, prihvatiti kršćanstvo, pokrštavanje/(po)krstiti, organizirati pokrštavanje, uvesti/ući u kršćansku zajednicu, pridružiti se Katoličkoj crkvi* (od R3 često kao eufemizmi). Ponekad *nasilno, ognjem i mačem* te kao *napadačka snaga* širi se samo islam (dok

nema vjerodostojnih, izvornih podataka.“ Ranije u udžbeniku postavlja se pitanje: „Jedni tvrde – bogovi su stvorili ljude. Drugi – ljudi su stvorili bogove na svoju sliku i priliku. Razmislite koja je od ovih dviju tvrdnji točna.“

²³ Npr. nekritičko preuzimanje narativa iz Biblije i Diodora Sicilskog o žrtvovanju djece u Fenikiji/Kartagi, netočna tvrdnja da Plinije Mlađi i Svetonije pišu o Isusu kao povijesnoj osobi, nekritičko preuzimanje narativa iz Novog zavjeta o Isusovu životu, tvrdnja da su u Bibliji zapisana svjedočanstva Isusovih učenika.

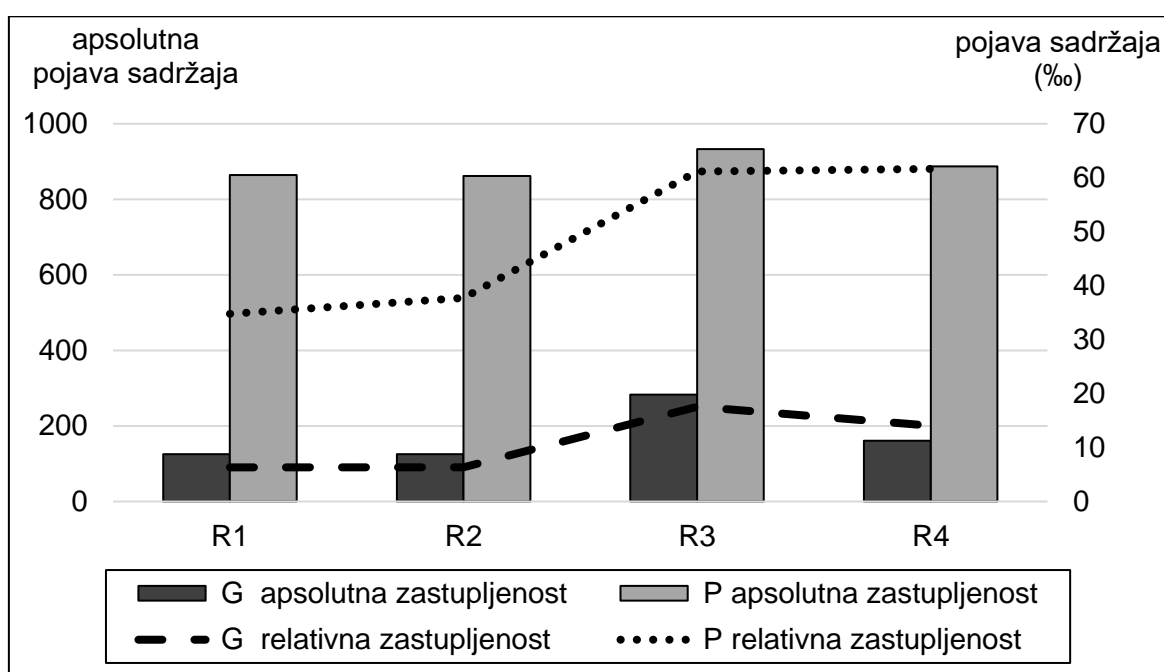
²⁴ Iznimka je samo jedna zabilježena referenca na *pravu vjeru* vezana uz judaizam.

kršćanstvo, ponekad, *nasilno*, ili iznimno – *nametnuto* ili *prihvaćeno pod prisilom*).
U R1, R2 i R3 koristi se fraza *danak u krvi* (za fenomen *devşirme*).

3.3. Usporedba udžbenika geografije i povijesti

Hipoteza 1 uglavnom je potvrđena u udžbenicima geografije i povijesti (sl. 11 – sl. 15). To ukazuje na to da je udžbenike moguće interpretirati zajedno, kao dio istog političkog i društvenog konteksta, izraz iste ideologije i istih funkcija.

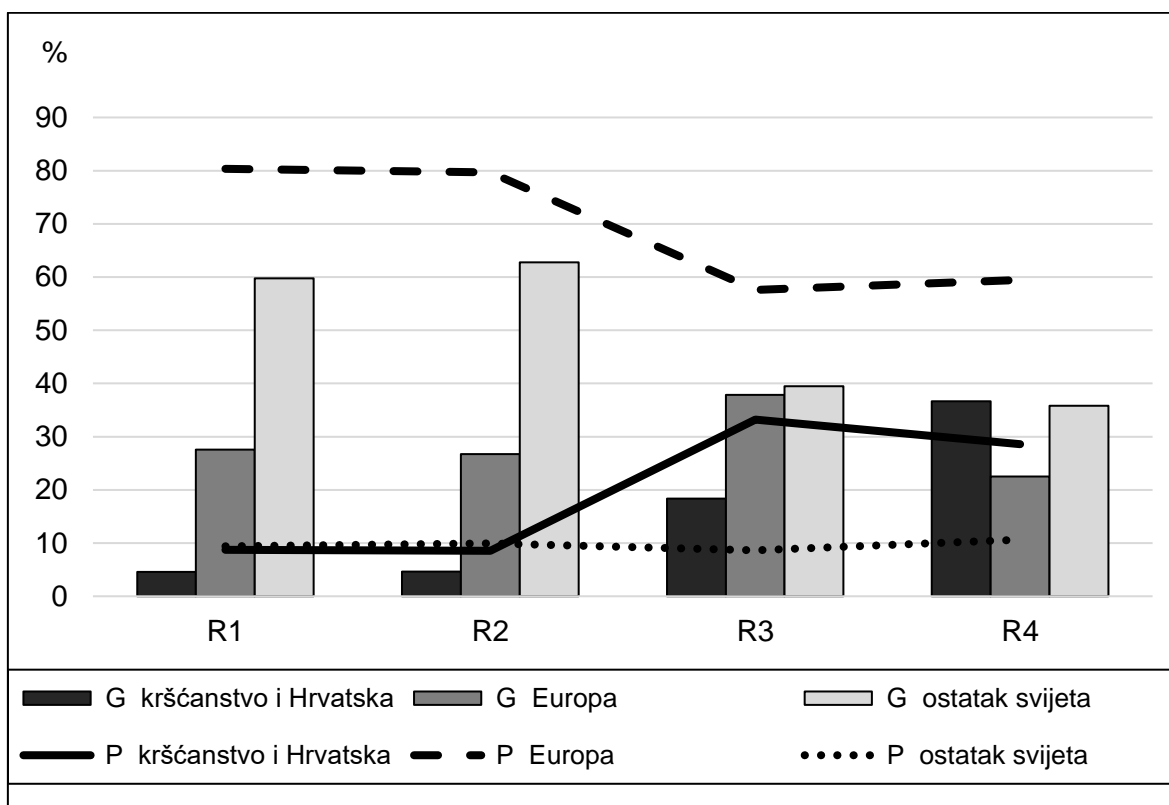
Udžbenici geografije i udžbenici povijesti imaju vrlo slično kretanje relativne zastupljenosti sadržaja religijske tematike kroz promatrana razdoblja (sl. 11). Zastupljenost tih sadržaja veća je u R3 i R4. Pritom je višestruko veća pojava religijskih sadržaja u udžbenicima povijesti razumljiva, budući da je uloga religije ukupno relevantnija u povijesti nego u geografiji.

Sl. 11. Ukupna zastupljenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti,²⁵ prema razdobljima tijekom 1990-ih

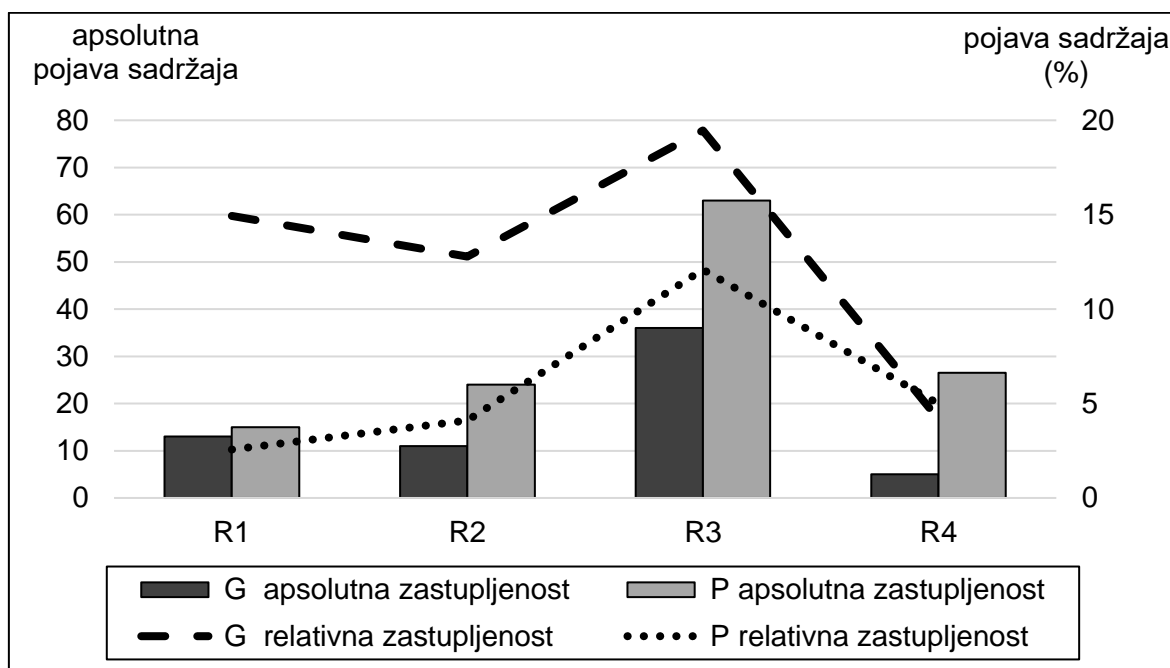
²⁵ G označava udžbenike geografije, a P udžbenike povijesti.

Udžbenici geografije i udžbenici povijesti dijelom imaju slično kretanje usmjerenosti sadržaja religijske tematike kroz promatrana razdoblja (sl. 12). U oba predmeta u R3 i R4 povećan je sadržaj vezan uz Hrvatsku i Hrvate_ice (na oko trećine ukupnog religijskog sadržaja). Međutim, udžbenici povijesti mnogo su više eurocentrični, što je očekivano jer je nastavni plan i program geografije mnogo više globalno usmjeren.

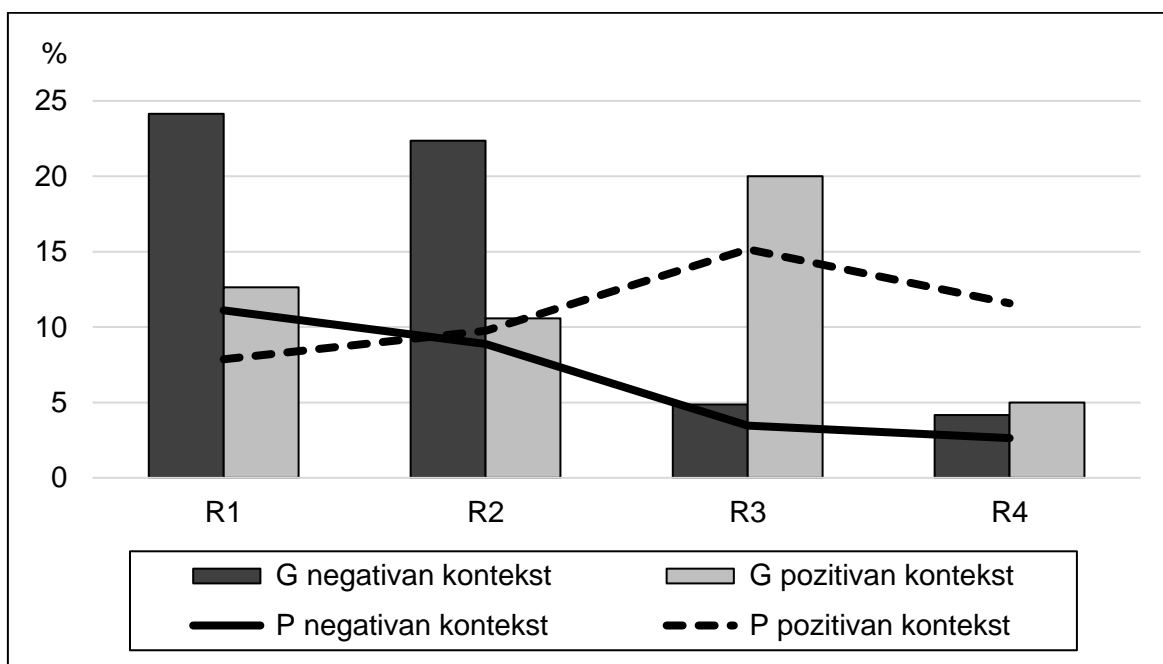
Sl. 12. Usmjerenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Udžbenici geografije i udžbenici povijesti dijelom imaju slično kretanje vrijednosne određenosti sadržaja religijske tematike kroz promatrana razdoblja (sl. 13). Broj i udio vrijednosno određenih sadržaja povećan je u R3, da bi se u R4 smanjio. Iako udžbenici povijesti imaju veći broj navoda koji su vrijednosno određeni, njihov je udio manji (jer udžbenici povijesti imaju znatno više religijskih sadržaja) nego u udžbenicima geografije.

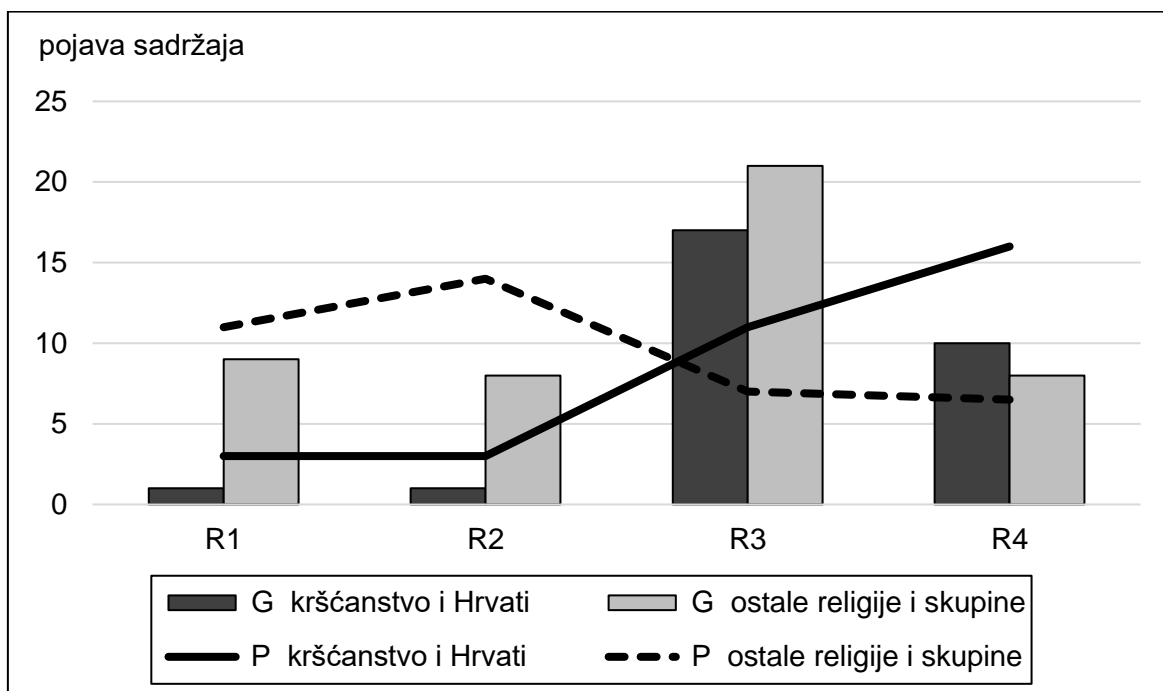
Sl. 13. Zastupljenost vrijednosno određenih sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Udžbenici geografije i udžbenici povijesti imaju vrlo slično kretanje konteksta u kojem prikazuju sadržaje religijske tematike kroz promatrana razdoblja (sl. 14). U R1 i R2 preteže negativan kontekst, a u R3 i R4 pozitivan. Pritom su u R4 udžbenici geografije neutralniji (ako se promatra relativni udio negativnih/pozitivnih pojava). Treba imati na umu da udžbenici povijesti donose (u apsolutnom smislu) mnogo više religijskih sadržaja.

Sl. 14. Kontekst prikaza sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Udžbenici geografije i udžbenici povijesti uglavnom imaju slično kretanje povezivanja religije s nacijom kroz promatrana razdoblja (sl. 15). U R3 i R4 znatnije se povezuje kršćanstvo/katolicizam s hrvatstvom. Relativan udio takvih sadržaja razlikuje se među predmetima (geografija 10 – 20 %, povijest do 3 %), jer su u udžbenicima povijesti religijski sadržaji općenito mnogo više zastupljeni.

Sl. 15. Povezivanje religije s nacijom u sadržajima religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih

Primjetan je i niz sadržajnih podudarnosti između udžbenika geografije i povijesti. Zajedničke i istaknute ideje upućuju na predodžbe koje su autori_{ce} smatrali_e važnima prenijeti, i moguće funkcije udžbenika. One su povezane sa širim kontekstima te se u sljedećem poglavlju iznose moguće interpretacije.

4. Kontekstualizacija analiziranih udžbenika

Udžbenici su vrlo često korišteno nastavno sredstvo (iako relativno zasigurno više u 90-ima nego danas, zbog dostupnije tehnologije i drugih izvora znanja), te su kao takvi ključan element u funkcioniranju odgojno-obrazovnog sustava. Dakako, ne treba podcijeniti utjecaj nastavnika_ca te šire društvene okoline (roditelji, obitelj, susjedstvo, vršnjaci_kinje i prijatelji_ce, mediji). Međutim, uloga udžbenika svakako je značajna. Nastavnici_e često koriste udžbenike kao putokaz za vlastita predavanja, a učenici_e prilikom rješavanja zadaća i pripremanja za ispite.²⁶ Udžbenici su učenicima_ama predstavljeni kao autoritativan izvor znanja, i oni_e smatraju udžbenike objektivnima, činjeničnima i nepristranima. Utjecaj udžbenika na formiranje znanja i stavova učenika_ca veći je što im je sadržaj manje poznat i o njemu primaju manje informacija iz drugih izvora (Eisenstein i Clark, 2013). Analizirani udžbenici svakako se predstavljaju kao objektivni, potpun (ili barem takav da sadrži sve bitno), neosporan i autoritativan prikaz geografskih/povijesnih fenomena. Ponekad je to izraženo u predgovorima udžbenika.²⁷

Udžbenici imaju višestruke funkcije i dio su nekoliko diskurzivnih polja. Primarno su edukacijski tekst, ali ono što podučavaju nije produkt samo znanstvenih diskursa. Udžbenici su dio javnih diskursa vezanih uz predmet njihova poučavanja – ovdje geografiju i povijest. Nadalje, oni su i jedan od alata koji političke vlasti imaju na raspolaganju za utjecaj na mlade građane_ke, te su time jedan od elemenata u odnosima moći. Oni su službeno odobreno sredstvo utjecaja, i prenose preferirana znanja, ideje, stavove i vrijednosti. Stoga njihov sadržaj nije vrijednosno neutralan, već je uvijek ideološki pozicioniran.²⁸ Udžbenici se predstavljaju kao normativni tekstovi, koji prenose jedinu (ili barem najbolju) inačicu bitnih znanja i stavova. Svoj autoritet i uvjerljivost podupiru stilom pisanja (primjetni su pozitivizam kao teorijska

²⁶ Pritom je zanimljivo primijetiti da se udžbenici povijesti čine utjecajnijima – prema jednom novijem istraživanju (Matijević, Rajić i Topolovčan, 2013), više od 50 % učenika_ca gimnazija odabire upravo povijest kao predmet koji se ne može učiti bez udžbenika i kao predmet za čije učenje najviše koriste udžbenik. Ipak, ovaj rad bavi se osnovnoškolskim udžbenicima, i može se očekivati da učenici_e osnovnih škola ravnomjernije koriste udžbenike (što može ovisiti i o korištenju radnih bilježnica u nastavi, ali i nastavnicima_ama, odnosno metodama poučavanja i vrednovanja).

²⁷ Jakić, 1994: „[ova knjiga] iz obilja povijesnih događaja odabire ono najbitnije, objašnjavajući te događaje na najprikladniji način [...] Autor je knjigu napisao stručno, nepristrano, jezgrovito i jasno. [...] Njezin sadržaj uskladili smo s novim znanstvenim otkrićima.“ Ovakav predgovor zanimljiv je tim više jer prethodi upravo udžbeniku čiji je sadržaj najviše problematičan.

²⁸ To jasno pokazuju političke i javne rasprave o udžbenicima povijesti tijekom 1990-ih (Koren, 2007).

podloga, uglavnom jednostavne i monoperspektivne interpretacije, korištenje povijesnih izvora, statistike te grafičkih i vizualnih prikaza) te institucijama uz koje se vežu (škola, ministarstvo) (Andreassen, 2015; Grindel, 2015; Janković, 2010; Szakács, 2007; Petrungaro, 2009; Koren, 2007). Analizirane udžbenike odobrila su ministarstva – u R1 navodi se Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, a od R2 Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Hrvatske (koje kasnije modificira svoj naziv).

U nastajanju udžbenika ključnu ulogu imaju autori_ice (Prilog 1: tab. 3, tab. 4). Oni_e odlučuju koje sadržaje izostavljaju, a koje donose, te na koji ih način predstavljaju. S jedne strane, na autore_ice utječe cijeli politički i društveni okvir u kojem pišu i pokušavaju objaviti udžbenik. S druge strane, autori_ice su u dinamičnoj interakciji s prevladavajućim idejama i stavovima. U nekoj mjeri autori_ice su njima ograničeni, ali je taj odnos složen i razlikuje se među autorima_cama. Neki_e od njih svojevrijedno (i iz različitih razloga) podupiru dominantne narative, i mogu čak naglasiti neke ideje više nego što se traži. Drugi_e pak mogu modificirati ili se suprotstaviti dominantnim narativima, a autorska subverzija može se iščitati i iz nastojanja za paralelnim udžbenicima. Konačnu realizaciju, posebno na leksičkoj i kontekstualnoj razini, određuje autor_ica (Andreassen, 2015; Janković, 2010). Zanimljiv slučaj su autori koji su pisali udžbenike kroz više analiziranih razdoblja, a čiji je sadržaj znatno drugačiji. Otvoreno je pitanje kolika je tada u svakom pojedinom udžbeniku uloga autora, a kolika recenzenata_ica.

Pritom se ne smiju zaboraviti pitanja kontrolne/restriktivne uloge vladajućih struktura (institucija i pojedinaca). Ponajprije tu je nastavni plan i program, koji može drastično povećati opseg nekih sadržaja (primjerice onih vezanih uz Hrvatsku od razdoblja 3).

Novi nastavni plan i program geografije u osnovnim školama primjenjuje se od 1992. Tijekom 1990-ih odobreni su i korišteni samo po jedan udžbenik za svaki razred (osim 8. razreda, za koji su od 1996. korištena 2 udžbenika)²⁹ (Matas, 1995; Curić i Vuk, 2005). Glavna promjena u udžbenicima nastala kao rezultat promjene

²⁹ Osim procesa odobravanja udžbenika, kao faktore koji doprinose postojanju samog jednog udžbenika po razredu treba navesti nakladnike (koji se opiru konkurenciji, tim više što je postojao monopol), autore_ice (koji se ili opiru novoj konkurenciji ili nisu dovoljno plaćeni) i učitelje_ice (kojima je rad jednostavniji ako postoji samo jedan udžbenik) (Curić i Vuk, 2005).

nastavnog plana i programa jest znatno smanjena zastupljenost sadržaja koji se odnose na izvan europske kontinente, i paralelno povećanje sadržaja vezanih uz Hrvatsku i Hrvate_ice.

Nastavni plan i program povijesti prvi je put izmijenjen 1991. Njegov glavni učinak na udžbenike je izostavljanje marksističkog pristupa, a predviđa se veća zastupljenost nacionalne povijesti te isključivanje sadržaja vezanih uz južnoslavenske narode. Sljedeći nastavni plan i program prema kojem su nastali udžbenici jest onaj iz 1995. – udžbenici su izdavani od 1996., a za 7. i 6. r. odobreni su i paralelni udžbenici. Nastavni plan i program povijesti iz 1995. eksplicitno naglašava nacionalnu perspektivu (pri čemu u nacionalnu povijest uključuje Hrvate_ice unutar i izvan Hrvatske). Putem rasporeda nastavnih sadržaja upućuje udžbenike na preferirane interpretacije – primjerice, sadržaji vezani uz osmansku vlast stavljaju se u kontekst Bosne, isključujući se time iz uže hrvatske povijesti. U nastavnom planu i programu dominira politička povijest, vlastita nacija prikazuje se kao žrtva, pri čemu su sve ostale skupine prvenstveno neprijatelji (Koren, 2003a; Koren, 2003b; Koren, 2007; Agičić, 2003; Najbar-Agičić i Agičić, 2006). Stoga ne iznenađuje da su tako jednostrano prikazane i ostale religijske skupine (jer su istovremeno etnički Drugi i/ili jer odstupaju od katolicizma s kojim se trenutno vlastita nacija poistovjećuje).³⁰

Važnu ulogu imaju i recenzenti_ce (Prilog 1: tab. 5, tab. 6), koji sadržaju pristupaju iz znanstvene, nastavne/praktične ili metodičke perspektive. Može se pretpostaviti da je uloga recenzenata_ica (i to onih koji_e se tad prvi put pojavljuju) ključna za promjene nastale u (inače malo izmijenjenim) izdanjima iz R2. Što se tiče udžbenika povijesti, tijekom R3 sam proces odobravanja bio je netransparentan i predmetom kritika.³¹ Vodeću ulogu imala je Agneza Szabo (ujedno i autorica

³⁰ Uz to, vjerske zajednice (ili religije u cijelosti) poistovjećuju se s političkim i vojnim djelovanjima svojih pripadnika. Tako se islam veže uz osvajanja Osmanlija (*Turaka*) ili Arapa, a Pravoslavna Crkva uz (veliko)srpsku politiku (Koren, 2007).

³¹ Primjerice, udžbenik Budak, 1997 tri godine nije dobivao odobrenje ministricе, iako ga je povjerenstvo ocijenilo kao najbolji udžbenik i istovremeno odbacivalo preostala dva udžbenika. Istovremeno, udžbenik Sabalić, 1996 odobren je i korišten jednu školsku godinu, da bi zatim bio povučen zbog stručne neadekvatnosti i ideološke pristranosti. Proces odobrenja bio je pod dominantnim utjecajem osobe čija je nestručnost više puta kritizirana (Agičić, 1998; Posavec, 1997; Najbar-Agičić i Agičić, 2006; Koren, 2007).

nastavnog plana i programa iz 1995.), iz čijih je komentara jasno da je doprinosila pristranom prikazu religije koji je uočen u analiziranim udžbenicima.³²

Udžbenici su u složenom, rekurzivnom odnosu sa širim društvenim (uključujući politički i kulturni) kontekstom u kojem nastaju. Oni odražavaju dominantne ideje društva, legitimiraju ih i prenose. Istovremeno, oni aktivno sudjeluju u njihovom pregovaranju i (re)definiranju. Jedan od glavnih načina na koji se udžbenici koriste jest konstrukcija nacionalnog identiteta, što je posebno relevantno u vremenima njegove promjene (kao što su 1990-e u Hrvatskoj). Geografija i povijest ovdje su posebno važni, čak ih ponekad kao takve ističu i (uz hrvatski jezik) nastavni planovi i programi. Geografija i povijest opisuju i objašnjavaju društvo; izgrađuju kolektivni imaginarij, odnosno predstavljaju kolektivne identitete: vlastiti identitet (kakvi smo Mi – koja su naša obilježja, vrijednosti, povijesno i kulturno nasljeđe), ali i identitet Drugih (kakvi su Oni – po čemu se razlikuju ili ne od Nas, zašto su relevantni). Pritom dolazi do generalizacija, čak i idealizacija, posebno jer udžbenici (povijesti u najvećoj mjeri, ali i ostali) služe kao mjesta sjećanja (Petrungaro, 2009; Agičić, 1998; Estivalèzes, 2011; Pingel, 2010; Koren, 2007). Povijesni i geografski fenomeni od posebnog značaja za kolektivni identitet i povijesno sjećanje – ovdje je promatrana religijska pripadnost, odnos prema religiji općenito, a posebno prema religiji većine stanovništva – prijeporno su mjesto u udžbenicima, koje se modificira u skladu s dominantnom ideologijom tog razdoblja (odnosno njezinom perspektivom i interpretacijom religijskih fenomena). Primjerice, naglašavanje religijskih razlika među stanovništvom, koje se prikazuju kao problem, može legitimirati ideju da su sukobi među grupama različitih religija ili neizbježni ili uzrokovani primarno inherentnim religijskim razlikama (Petrungaro, 2009).

U analiziranim udžbenicima vidljiva je perspektiva koja kao Nas prikazuje Hrvatsku/Hrvate_ice, Europu i kršćanstvo/katolicizam.³³ Istovremeno su Drugi

³² U recenziji udžbenika Budak, 1997, Szabo često inzistira na većem uključivanju religijskih sadržaja, prikazu i interpretaciji kršćanstva u pozitivnom svjetlu te povezivanju kršćanstva i hrvatstva. Indikativni su, primjerice, komentari: „[...] križari nisu zauzeli, već oslobodili Jeruzalem!!“; „Eufrazijevu baziliku molim staviti u pogl. o hrvatskoj povijesti“; „Istaknuti Ljud. Posavskog, također i kao gorljivog kršćanina!!“; „Djelatnost isusovaca drugačije prikazati!! Netrebamo niti frazetinu: »Svoj su utjecaj širili preko ispovjedi!«“; „Odbaciti marksist. frazetine, koja povezuje »masovnije pokrštavanje« s »ustanovljenom čvršćom centralnom vlasti« Nipošto tako!!“ (Posavec, 1997). Takvu namjeru A. Szabo jasno je iskazala i u javnim izjavama (Koren, 2007).

³³ Pritom je identifikacija udžbenika s hrvatstvom i kršćanstvom/katolicizmom mnogo izraženija od R3. Ranije se može primijetiti da je prostor dan i drugim narodima u Jugoslaviji (što obično ne prelazi

nizom leksičkih i interpretativnih odluka prikazani kao drugačiji, strani, a ponekad i pejorativno – kao pogrešni (ili u krivu) te manje vrijedni. Najviše prostora daje se fenomenima i perspektivama koji odgovaraju Našem viđenju svijeta – primjetno je da se ne-kršćanske/ne-katoličke religije prikazuju manje, površnije, uz više pogrešaka i češće u negativnom ili manje velikodušnom svjetlu. Istovremeno se Drugi (ovdje predstavljeni svojom religijom) ponekad prikazuju kao protivnici (najčešće i politički i kulturni). Primjer je ideja „zapadne“, kršćanske civilizacije (čiji je Hrvatska uvijek neizostavno dio) aktivno suprotstavljene stranim „silama“³⁴ – izražena, primjerice, idejom Hrvatske kao *antemurale Christianitatis*. U skladu s time je i povezivanje Hrvatske/Hrvata_ica s kršćanstvom/(rimo)katolicizmom (sl. 15). Izraženo je (posebno od R3) u prikazima pokrštavanja, uloge Crkve u stvaranju nacionalnog identiteta i očuvanju identiteta Hrvata_ica izvan Hrvatske te općenito političke uloge Crkve u hrvatskoj povijesti (uključujući religijske aktere kad djeluju u korist hrvatske nacije).³⁵ Takav pristup poklapa se s pristupom ostalim, ne-religijskim sadržajima, odnosno općom porukom koju udžbenici prenose. Hrvatstvo i nacija su u središtu, a manjine se zanemaruju ili prikazuju u dominantno negativnom kontekstu te pristranim jezikom (Koren, 2003a; Koren, 2007; Petrungaro, 2009).

Do 1990. (što odgovara udžbenicima razdoblja 1) socijalistička Hrvatska dio je Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Krajem socijalističke Hrvatske religiju općenito i Katoličku Crkvu specifično promatralo se u rasponu od zanemarivanja do primarno negativnog konteksta. Vladajuća ideologija temeljena je na marksizmu, koji religiju promatra u negativnom kontekstu. U udžbenicima se to manifestira relativnom marginalizacijom religijskih sadržaja (u usporedbi s kasnijim razdobljima), naglašavanjem negativnih utjecaja religijskih aktera i fenomena

u pristran diskurs) te perspektivi koja je kritična prema religiji (iako ne zagovara eksplicitno ateizam). U ponekim primjerima iz R1 Crkva se može identificirati kao klasni Drugi.

³⁴ Kao neprijateljski Drugi u različitim se povijesnim periodima definiraju ne-kršćanski Rimljani, Germani i Slaveni, islamska civilizacija predstavljena Arapima i *Turcima* (općenitije i islamizacijom te položajem kršćana u Osmanskom Carstvu), ali i pravoslavni Vlasi te protestanti.

³⁵ Pritom je zanimljivo analizirati koji se religijski akteri naglašavaju u pojedinom razdoblju – i kako na to utječu njihovi politički stavovi. Primjerice, Strossmayer (koji je zagovarao jugoslavenstvo) istaknut je u udžbenicima R1, a kasnije dobar dio njegova značaja preuzimaju Haulik i Vrhovac (koji se bolje uklapaju u etnocentrični, hrvatski narativ) (Petrungaro, 2009).

(primjerice, navođenjem raznih oblika represije koje provodi Crkva) (sl. 11, sl. 14) i relativno pozitivnijom interpretacijom skepticizma i sekularizma.

Promjenom vlasti na izborima 1990. te formiranjem neovisne Republike Hrvatske dolazi do bitne promjene u ideologiji, koja se izražava u udžbenicima od razdoblja 2 (tj. šk. g. 1991./1992.). Društvo je obilježeno tranzicijom iz autokratskog u demokratski sustav te ksenofobijom i međuetničkim sukobima (uključujući rat). Najmoćniji politički akteri tijekom 1990-ih su Hrvatska demokratska zajednica i Franjo Tuđman. Ključni element ideologije HDZ-a jest etnički nacionalizam, pri čemu su još važni tradicionalizam i smještaj na političkoj desnici (nasuprot dotad vladajućoj komunističkoj stranci i novonastalim strankama lijevice). HDZ se usredotočio na izgradnju nacionalnog identiteta i nove države. Pritom su ključni elementi novog identiteta, i saveznici nacionalističke politike, Katolička Crkva te hrvatski emigranti i dijaspora (Søberg, 2006; Ramet, 2006). To je jasno vidljivo i u njihovom prikazu u novim udžbenicima – posvećeno im je više prostora, a prikazani su u mnogo pozitivnijem kontekstu (sl. 11, sl. 12, sl. 14).³⁶

Odnos vlasti i religije (primarno Katoličke Crkve kao ključnog aktera) promijenio se u neovisnoj Hrvatskoj (od udžbenika razdoblja 2 nadalje). 1990-ih vlast traži potporu Crkve za vlastitu legitimaciju, te Crkva dobiva niz formaliziranih prava (od kojih je posebno značajno uvođenje konfesionalnog, katoličkog vjeronauka u škole) (Søberg, 2006; Zrinščak, 2006). Paralelno s tim, predodžbe vjernika (posebno katolika) sve bolje se poklapaju s predodžbama u udžbenicima. Od R3 dobar dio udžbenika znatnije koristi kršćansku/katoličku perspektivu i konfesionalan diskurs (što je vidljivo i u prikazima kršćanstva/katolicizma i u prikazima ostalih religijskih skupina, odabiru konteksta, interpretativnog okvira i leksema) (sl. 13, sl. 14). Primjerice, ostale religije prikazuju se u nepovoljnom svjetlu ili kao pogrešne, ističu se religijski razlozi kristijanizacije, pojavljuju se narativ koji ističe viktimizaciju kršćana_ki³⁷ i diskurs koji prenosi kršćanske doktrine, prikazuje

³⁶ Može se primijetiti da su i neki_e učitelji_ce izrazili_e mišljenje da su podaci o hrvatskoj dijaspori prenaplašeni (Matas, 1995).

³⁷ Narativ viktimizacije kršćana_ki podupire narativ političke viktimizacije Hrvata_ica. U tom smislu može se interpretirati sintagma „križni put“ i povezan narativ vezan uz Bleiburg i pripadajuća stradanja neposredno nakon Drugog svjetskog rata – koji se u nekim udžbenicima konstruiraju kao „kolektivno mučeništvo hrvatskog naroda“ (Petrunčarić, 2009). S tim se podudara i neobičan prikaz S. Radića kao mučenika/spasitelja (višestruko naglašen ponovljenim referencama na *trnov vijenac/krunu*) u Matković, 2000.

pozitivno intonirana katolička obnova umjesto protureformacije. Naglašavaju se pozitivni utjecaji i djelovanja religije (i to konkretno kršćanstva/katolicizma), a minimiziraju negativni. U R4 takva obilježja diskursa i dalje su prisutna i značajna, iako ponegdje manje zastupljena.

Kao primjer udžbenika koji je izrazito pristran u prikazu religijskih sadržaja ističe se Jakić, 1994. Vrlo često koristi kršćansku (i ortodoksnu) perspektivu, a kao dodatak donosi opširnu „Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata“. Dobrim dijelom to je zasigurno posljedica zastarjelosti udžbenika. Naime, ovaj udžbenik (koji se koristio od 1993. do 1995.) pretisak je udžbenika iz 1930-ih (Koren, 2003a). Unatoč tome, smatrao se prikladnim za korištenje u nastavi. Međutim, nitko od odgovornih (urednik, recenzent, konzultantica) očito nije smatrao potrebnim modificirati pristrane dijelove; dapače – smatralo se nužnim uključiti pripadajući dodatak, koji u mnogočemu dijeli perspektivu glavnog teksta.

Kao udžbenik koji religijskoj tematici pristupa objektivnije ističe se Budak, 1997. Religijske fenomene prikazuje neutralnije i kompleksnije od ostalih udžbenika tog razdoblja, pri čemu znatnije odstupa od pristupa iz R3. Primjetan je kompleksniji pristup problematici islama, islamske civilizacije i islamizacije, Križarskih ratova, utjecaju religije na znanost i svjetonazor, te problematici kršćanstva i povezivanja kršćanstva s hrvatstvom.

5. Zaključak

Analiza 32 osnovnoškolska udžbenika geografije i udžbenika povijesti pokazala je da oni dijele neka zajednička obilježja i mogu se povezati sa širim društvenim kontekstom.

Sve postavljene hipoteze potvrđene su (u rasponu od dijelom do potpuno), iako postoje manje varijacije između promatranih predmeta. Potvrđeno je (H1) da je pristup sadržajima religijske tematike sinkronijski sličan, a dijakronijski se mijenja paralelno. Udžbenici geografije i udžbenici povijesti iz istog razdoblja imaju vrlo sličan pristup, koji je dijelom različit zbog zahtjeva pojedinog predmeta/znanosti ili nastavnog plana i programa (primjerice, sadržaji vezani uz religiju više su zastupljeni u udžbenicima povijesti, dok su izvaneuropski sadržaji više zastupljeni u udžbenicima geografije). Potvrđeno je (H2) da se opseg sadržaja religijske tematike povećao u razdobljima 3 i 4 u odnosu na razdoblja 1 i 2, što odražava promjene u vrijednosnom i obrazovnom sustavu nakon 1991. Relativna zastupljenost sadržaja u R3 povećala se 3 puta (udžbenici geografije), odnosno 1,6 puta (udžbenici povijesti). Potvrđeno je (H3) da su sadržaji religijske tematike u razdobljima 1, 2 i 4 raznovrsniji (manje eurocentrični i manje usmjereni na Hrvatsku i katolicizam). Odnosno, značajno je da su sadržaji u R3 (nešto manje i u R4) vrlo etnocentrični, posebno u usporedbi s ranijim razdobljima. Potvrđeno je (H4) da su sadržaji religijske tematike u razdobljima 2 i 4 manje vrijednosno određeni (uključuju manje vrijednosnih i subjektivnih prosudbi). Sadržaji u R3 izrazito su (u udžbenicima povijesti dijelom i u R1) vrijednosno obilježeni. Potvrđeno je (H5) da se u razdoblju 1 (što je uglavnom zadržano i u R2) religijska tematika prikazuje u najviše negativnom, a u razdoblju 3 u najviše pozitivnom kontekstu. U udžbenicima geografije značajan je i velik pomak prema neutralnoj kontekstualizaciji između R1 i R4. Potvrđeno je (H6) da se u razdoblju 3 religijska tematika više povezuje s nacijom, i to posebno kršćanstvo i katolicizam s hrvatstvom. H4-6 jasno pokazuju pomak prema afirmativnom prikazu religije (specifično kršćanstva i Katoličke Crkve) od R3.

Korištenjem kvalitativne analize sadržaja udžbenika, u kontekstu historijske analize diskursa, pokazalo se koje eksplicitne i implicitne poruke udžbenici prenose. Kao sredstva koja pritom koriste uočeni su dodavanje, izostavljanje i odabir sadržaja, interpretacija i kontekstualizacija prikazanih fenomena, pristran leksik (čiji

odabir pokazuje stav autora, a ponekad i vrijednosne prosudbe ili konfesionalni diskurs) – često na štetu stručnih spoznaja i stvaranja cjelovitog, multiperspektivnog ili barem maksimalno objektivnog ili neutralnog znanja kod učenika_ca.

Udžbenici nerijetko preuzimaju pristranu perspektivu (pretpostavljaju Mi-perspektivu pritom dajući prvenstvo kršćanstvu) i iskazuju negativne percepcije o Drugima (uključujući nacionalne i religijske manjine). Sve to najviše je izraženo u R3 (a uglavnom zadržano i u R4), kad udžbenici služe jačanju nacionalnog identiteta (odnosno njegovoj modifikaciji), unutar nacionalističke ideologije. Konkretni elementi nacionalnog identiteta koje prenose su etnocentrizam, rimokatolicizam (u pozitivno intoniranoj interakciji s nacijom) i povijesna viktimizacija.

Kao autoritativan izvor, udžbenici prenose političke, javne i religijske diskurse u obrazovni sustav. Osim uloge institucija (prvenstveno ministarstva, ali i pojedinih pozicija koje odlučuju o udžbenicima), koje ponajviše djeluju preko nastavnih planova i programa, važno je imati na umu ključnu ulogu autora, ali i nakladnika i ostalih osoba uključenih u stvaranje sadržaja udžbenika.

Vidljiv je utjecaj službenih (političkih) ideologija na prikaz religijskih sadržaja u udžbenicima. Dok je u R1 stav udžbenika prema religijskim sadržajima često negativan, od R3 izrazito je pozitivan – u skladu s tada dominantnim političkim (a dijelom i društvenim) kretanjima. Može se zaključiti da je značajna funkcija udžbenika (koju ispunjavaju i u prikazu religije) poduprijeti trenutnu političku vlast te stvarati određen nacionalni identitet, čija su obilježja prikazana kao neosporne i objektivne činjenice.³⁸

³⁸ Ne donoseći detaljnije eksplicitne vrijednosne prosudbe o takvoj situaciji, može se zaključiti da su takve okolnosti negativne utoliko što A) pogrešno, pristrano ili jednostrano prezentiraju znanstvena saznanja, B) stvaraju netočne, nepotpune i/ili stereotipne predodžbe o predstavljenim fenomenima (uključujući religijske institucije i pripadnike religija, tim više kad su Drugi) te C) otežavaju cjelovito, kritičko i multiperspektivno obrazovanje učenika_ca.

Izvori i literatura

Izvori

- Agičić, D., 1996: *Povijest: za VII. razred osnovne škole*, 1. izd., Alfa, Zagreb.
- Brazda, M., Crkvenčić, I., 1996: *Zemljopis 2: udžbenik zemljopisa za VI. razred osnovne škole*, 4. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Brazda, M., Debot, S., 1990: *Svijet danas 3: udžbenik zemljopisa za VII. razred osnovne škole: Amerika, Australija i Oceanija i polarni krajevi*, 5. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Brazda, M., Crkvenčić, I., Šašek, M., 1990: *Svijet danas 2: udžbenik zemljopisa za VI. razred osnovne škole: Azija i Afrika*, 6. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Brazda, M., Crkvenčić, I., Šašek, M., 1992: *Svijet danas 2: udžbenik zemljopisa za VI. razred osnovne škole: Azija i Afrika*, 8. (1. izmijenjeno) izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Brazda, M., Debot, S., Cvitanović, A., 1991: *Svijet danas 3: udžbenik zemljopisa za VII. razred osnovne škole: Amerika, Australija i Oceanija, SSSR i polarni krajevi*, 6. (1. izmijenjeno) izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Budak, N., Posavec, V., 1997: *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe: od seobe naroda do apsolutizma: udžbenik povijesti za 6. razred osnovne škole*, Profil international, Zagreb.
- Crkvenčić, I., Brazda, M., 1997: *Zemljopis 2: izvaneuropski kontinenti: udžbenik za zemljopis u VI. razredu osnovne škole*, 1. izd., Znanje, Zagreb.
- Curić, Z., Curić, B., 1996: *Zemljopis 4: udžbenik za 8. razred osnovne škole*, 1. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Cvitanović, A., Rogić, V., Crkvenčić, I., Šegota, T., 1990: *Svijet danas 4: udžbenik zemljopisa za VIII. razred osnovne škole: Evropa, Sovjetski Savez, SFR Jugoslavija*, 4. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Cvitanović, A., Rogić, V., Crkvenčić, I., Šegota, T., 1991: *Svijet danas 4: udžbenik zemljopisa za VIII. razred osnovne škole: Evropa, Jugoslavija*, 5. (1. izmijenjeno) izd., Školska knjiga, Zagreb.

- Čutura, D., Kuntić-Makvić, B., Težak-Gregl, T., 1996: *Povijest: za V. razred osnovne škole*, 1. izd., Alfa, Zagreb.
- Dobeš-Lehpamer, M., Salopek, J., Mirić, D., 1995: *Zemljopis Europe: za VII. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb.
- Drašković, B., 1990: *Čovjek u svom vremenu 1: [udžbenik povijesti za V. razred osnovne škole]*, 6. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Drašković, B., 1991: *Čovjek u svom vremenu 1: [udžbenik povijesti za V. razred osnovne škole]*, 7. (1. izmijenjeno) izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Ilić, M., Orešić, D., 1996: *Zemljopis 1: udžbenik za 5. razred osnovne škole*, 1. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Ilić, M., Orešić, D., Čečura, Ž., 1995: *Zemljopis 3: udžbenik za sedmi razred osnovne škole*, 1. izd., Profil international, Zagreb.
- Jakić, Ž., Kolarić, J., 1994: *Povijest staroga vijeka: za 5. razred osnovne škole*, prilog *Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb.
- Jelić, T., Brazda, M., 1995: *Zemljopis 1: udžbenik zemljopisa za V. razred osnovne škole*, 4. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Jelić, T., Klarić, Z., 1996: *Zemljopis 4: udžbenik za VIII. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb.
- Lovrenčić, R., Jelić, I., Vukadinović, R., Bilandžić, D., 1989: *Čovjek u svom vremenu 4: [udžbenik povijesti za VIII. razred osnovne škole]*, 3. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Lovrenčić, R., Jelić, I., Vukadinović, R., Bilandžić, D., 1991: *Čovjek u svom vremenu 4: [udžbenik povijesti za VIII. razred osnovne škole]*, 1. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Makek, I., 1995: *Povijest: za VI. razred osnovne škole*, 4. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Makek, I., Adamček, J., 1990: *Čovjek u svom vremenu 2: udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole*, 6. izd., Školska knjiga, Zagreb.

- Makek, I., Adamček, J., 1991: *Čovjek u svom vremenu 2: udžbenik povijesti za VI. razred osnovne škole*, 7. (1. izmijenjeno) izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Matković, H., 2000: *Povijest 8: udžbenik za VIII. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb.
- Mrđenović, M., 1989: *Svijet danas 1: udžbenik zemljopisa za V. razred osnovne škole: osnove zemljopisa*, 6. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Pavličević, D., Potrebica, F., 1996: *Povijest: za VII. razred osnovne škole*, 1. izd., Alfa, Zagreb.
- Pavličević, D., Potrebica, F., Lovrenčić, R., 1990: *Čovjek u svom vremenu 3: [udžbenik povijesti za VII. razred osnovne škole]*, 5. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Pavličević, D., Potrebica, F., Lovrenčić, R., 1991: *Čovjek u svom vremenu 3: [udžbenik povijesti za VII. razred osnovne škole]*, 6. (1. izmijenjeno) izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Perić, I., 1996: *Povijest: za VIII. razred osnovne škole*, 1. izd., Alfa, Zagreb.
- Sabalić, F., 1996: *Povijest: za VI. razred osnovne škole*, 1. izd., Alfa, Zagreb.

Literatura

- Agičić, D., 1998: Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 31, 205-215.
- Agičić, D., 2003: Nastava povijesti u Hrvatskoj, *Povijest u nastavi* 1 (2), 140-148.
- Andreassen, B.-O., 2015: Research on Textbooks in the Study of Religions, u: *Eckert 15 Bulletin: Focus: Textbooks and Religion* (ur. Schulze, M., Wibke Westermeyer, W.), Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Braunschweig, 7-9.
- Blažević, Z., 2014: *Prevođenje povijesti: teorijski obrati i suvremena historijska znanost*, Srednja Europa, Zagreb.

- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K., 2011: *Research Methods in Education (7th ed.)*, Routledge, London, New York.
- Curić, Z., Vuk, R., 2005: Udžbenici zemljopisa u osnovnoj školi, u: *Treći hrvatski geografski kongres: zbornik radova* (ur. Toskić, A.), Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 118-132.
- Eisenstein, M. A., Clark, A. K., 2013: Portraits of Religion in Introductory American Government Textbooks: Images of Tolerance or Intolerance, *Journal of Political Science Education*, 9 (1), 89-107.
- Estivalèzes, M., 2011: Teaching about Islam in the History Curriculum and in Textbooks in France, *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 3 (1), 45-60.
- Grindel, S., 2015: Textbooks and Historical Authenticity, u: *Eckert 15 Bulletin: Focus: Textbooks and Religion* (ur. Schulze, M., Wibke Westermeyer, W.), Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Braunschweig, 40-41.
- Höpken, W., 2006: Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji* (ur. Ramet, S. P., Matić, D.), Alinea, Zagreb, 143-168.
- Janković, B., 2010: Meandri kolektivnog pamćenja: Stefano Petrunaro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.*, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 42, 479-488.
- Koren, S., 2003a: Manjine u hrvatskim udžbenicima povijesti i zemljopisa, *Povijest u nastavi* 1 (1), 15-35.
- Koren, S., 2003b: Promjene u nastavnom planu i programu za osnovne škole u Republici Hrvatskoj tijekom posljednjeg desetljeća, *Povijest u nastavi* 1 (2), 155-163.
- Koren, S., 2007: Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije, *Historijski zbornik* 60, 247-294.

- Matas, M., 1995: Planovi i programi nastave zemljopisa i kakvoća udžbenika prema rezultatima ankete, *Geografski horizont* 41 (1), 113-116.
- Matijević, M., Rajić, V., Topolovčan, T., 2013: Učenička percepcija srednjoškolskih udžbenika, *Život i škola* 59 (1), 64-78.
- Najbar-Agičić, M., Agičić, D., 2006: Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlouporaba, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji* (ur. Ramet, S. P., Matić, D.), Alinea, Zagreb, 169-191.
- Petrungaro, S., 2009: *Pisati povijest iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*, Srednja Europa, Zagreb.
- Pingel, F., 2010: *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, UNESCO, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Paris, Braunschweig.
- Posavec, V., 1997: Povjesničari i »povjesničari«, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest* 30, 308-317.
- Ramet, S. P., 2006: Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji* (ur. Ramet, S. P., Matić, D.), Alinea, Zagreb, 11-34.
- Søberg, M., 2006: Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji* (ur. Ramet, S. P., Matić, D.), Alinea, Zagreb, 35-64.
- Stuckrad, K. von, 2013: Discursive Study of Religion: Approaches, Definitions, Implications, *Method and Theory in the Study of Religion* 25, 5-25.
- Szakács, S., 2007: Now and Then: National Identity Construction in Romanian History. A Comparative Study of Communist and Post-Communist School Textbooks, *Internationale Schulbuchforschung (International Textbook Research)* 29 (1), 23–47.
- Štimac, Z., 2018: Religion as a Subject of Textbook Analysis: An Exemplary Overview, u: *The Palgrave Handbook of Textbook Studies* (ur. Fuchs, E., Bock, A.), Palgrave Macmillan, New York, 251-265.

Zrinščak, S., 2006: Religija i vrijednosti, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji* (ur. Ramet, S. P., Matic, D.), Alinea, Zagreb, 125-140.

Prilozi

Prilog 1. Osobe odgovorne za sadržaj analiziranih udžbenika

Tab. 3. Autori_ce analiziranih udžbenika geografije prema razredu i razdoblju izdavanja

	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.
R1	M. Mrđenović	M. Brazda I. Crkvenčić M. Šašek	M. Brazda S. Debot	A. Cvitanović V. Rogić I. Crkvenčić T. Šegota
R2	(M. Mrđenović)	M. Brazda I. Crkvenčić M. Šašek	M. Brazda S. Debot A. Cvitanović	A. Cvitanović V. Rogić I. Crkvenčić T. Šegota
R3	T. Jelić M. Brazda	M. Brazda I. Crkvenčić	M. Dobeš-Lehpamer J. Salopek D. Mirić	T. Jelić Z. Klarić
R4	M. Ilić D. Orešić	I. Crkvenčić M. Brazda	M. Ilić D. Orešić Ž. Čečura	Z. Curić B. Curić

Tab. 4. Autori_ce analiziranih udžbenika povijesti prema razredu i razdoblju izdavanja

	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.
R1	B. Drašković	I. Makek J. Adamček	D. Pavličević F. Potrebica R. Lovrenčić	R. Lovrenčić I. Jelić R. Vukadinović D. Bilandžić
R2	B. Drašković	I. Makek J. Adamček	D. Pavličević F. Potrebica R. Lovrenčić	R. Lovrenčić I. Jelić R. Vukadinović D. Bilandžić
R3	Ž. Jakić J. Kolarić	I. Makek	D. Pavličević F. Potrebica	I. Perić
R4	D. Čutura B. Kuntić-Makvić T. Težak-Gregl	A) F. Sabalić B) N. Budak V. Posavec	D. Agičić	H. Matković

Tab. 5. Recenzenti_ce (i ostale imenovane osebe odgovorne za sadržaj)
analiziranih udžbenika geografije prema razredu i razdoblju izdavanja

	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.
R1	V. Malinar V. Poljak M. Šašek izvjestitelj S. Vorkapić	K. Derado J. Jugović V. Puževski izvjestitelj M. Mrđenović	D. Dugački M. Friganović M. Šašek izvjestitelj M. Mrđenović	S. Buršić D. Feletar V. Jurić izvjestitelj M. Matas
R2	(V. Malinar V. Poljak M. Šašek izvjestitelj S. Vorkapić)	K. Derado J. Jugović V. Puževski recenzija T. Jelić	D. Dugački M. Friganović M. Šašek recenzija I. Malkoč	S. Buršić D. Feletar V. Jurić recenzija M. Vresk
R3	J. Riđanović I. Malkoč Ž. Ćorić izvješće M. Matas	Z. Pepeonik I. Malkoč Z. Šeperić izvješće M. Matas	T. Šegota M. Brazda M. Mimica	V. Rogić A. Kalogjera K. Mihajlović
R4	A. Bognar Z. Curić K. Mihajlović	I. Blažević Z. Curić K. Mihajlović	M. Sić M. Matas K. Lovrenčić	A. Kalodžera K. Mihajlović V. Rogić

Tab. 6. Recenzenti_ce (i ostale imenovane osebe odgovorne za sadržaj)
analiziranih udžbenika povijesti prema razredu i razdoblju izdavanja

	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.
R1	N. Dvoržak I. Kampuš I. Makek izvjestitelj H. Matković	V. Jurić B. Legan J. Lučić S. Siroglavić izvjestitelj H. Matković	Lj. Doklešćić I. Pavičić D. Roksandić konz. Lj. Doklešćić izvjestitelj H. Matković	N. Dvoržak D. Gršić M. Komorski H. Sirotković M. Vrbetić
R2	N. Dvoržak I. Kampuš I. Makek recenzija B. Kuntić-Makvić	V. Jurić B. Legan J. Lučić S. Siroglavić recenzija T. Raukar	Lj. Doklešćić I. Pavičić D. Roksandić konzultant Lj. Doklešćić recenzija M. Valentić	I. Mažuran H. Matković S. Siroglavić izvještaj F. Medovka
R3	urednik F. Mirošević M. Zaninović konzultantica A. Szabo	T. Raukar J. Kolanović izvješće A. Szabo	A. Szabo F. Medovka Lj. Jambor stručna konzultantica A. Szabo	M. Valentić F. Potrebica L. Veseli
R4	A. Szabo B. Vranješ- Šoljan F. Potrebica I. Pavičić stručna konzultantica A. Szabo	A) A. Szabo L. Veseli stručna konzultantica A. Szabo B) N. Jakšić F. Potrebica Lj. Jambor	M. Valentić B. Vranješ- Šoljan I. Pavičić stručna konzultantica A. Szabo	H. Sirotković M. Kolar Dimitrijević Lj. Jambor I. Pavičić stručni savjetnik F. Potrebica

Prilog 2. Popis tablica i slika

- Tab. 1. Pregled analiziranih udžbenika geografije prema razredu i razdoblju izdavanja – str. 3
- Tab. 2. Pregled analiziranih udžbenika povijesti prema razredu i razdoblju izdavanja – str. 4
- Tab. 3. Autori_će analiziranih udžbenika geografije prema razredu i razdoblju izdavanja – str. VII
- Tab. 4. Autori_će analiziranih udžbenika povijesti prema razredu i razdoblju izdavanja – str. VII
- Tab. 5. Recenzenti_će (i ostale imenovane osobe odgovorne za sadržaj) analiziranih udžbenika geografije prema razredu i razdoblju izdavanja – str. VIII
- Tab. 6. Recenzenti_će (i ostale imenovane osobe odgovorne za sadržaj) analiziranih udžbenika povijesti prema razredu i razdoblju izdavanja – str. IX
- Sl. 1. Ukupna zastupljenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 10
- Sl. 2. Usmjerenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 11
- Sl. 3. Zastupljenost vrijednosno određenih sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 12
- Sl. 4. Kontekst prikaza sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 13
- Sl. 5. Povezivanje religije s nacijom u sadržajima religijske tematike u udžbenicima geografije, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 14
- Sl. 6. Ukupna zastupljenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 17
- Sl. 7. Usmjerenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 18

- Sl. 8. Zastupljenost vrijednosno određenih sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 19
- Sl. 9. Kontekst prikaza sadržaja religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 20
- Sl. 10. Povezivanje religije s nacijom u sadržajima religijske tematike u udžbenicima povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 21
- Sl. 11. Ukupna zastupljenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 28
- Sl. 12. Usmjerenost sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 29
- Sl. 13. Zastupljenost vrijednosno određenih sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 30
- Sl. 14. Kontekst prikaza sadržaja religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 31
- Sl. 15. Povezivanje religije s nacijom u sadržajima religijske tematike u udžbenicima geografije i povijesti, prema razdobljima tijekom 1990-ih – str. 32

Prilog 3. Pisana priprema za nastavni sat geografije

PISANA PRIPREMA ZA NASTAVNI SAT GEOGRAFIJE		
Naziv i sjedište škole		
Obrazovni program (zanimanje)		opća gimnazija
Ime i prezime nastavnika_ice		Petra Pajtak
Datum izvođenja nastavnog sata		
Naziv nastavne jedinice		Religija u suvremenom svijetu
Razred		4.
Tip sata		obrada
Kompetencije	Ishodi učenja	Zadaci kojima ću provjeriti ishode
1. Geografska znanja i vještine	1.1. Objasniti utjecaj religije na formiranje identiteta i kulturnih regija.	Koja 3 elementa obuhvaća religija? Što znači kad netko kaže da je kršćanin_ka? Navedi primjere u kojima religija utječe na kulturu i način života. Na fotografijama prepoznaj manifestacije religije (što je prikazano, uz koju religiju se veže). Kako religijska pripadnost utječe na formiranje identiteta građana_ki Hrvatske?
	1.2. Analizirati, na temelju zadanih podataka, ostvarivanje ljudskih prava s obzirom na religijske razlike.	Kakav je status ljudskih prava u državama sa službenom religijom? Osim službene religije, koji još faktori na to utječu? Kako religije u Hrvatskoj utječu na ljudska prava?
	1.3. Analizirati, uz pomoć teksta, ulogu religije u suvremenim sukobima.	Koja je tema teksta? Koje elemente sukoba tekst naglašava, a koje umanjuje? Koji faktori (osim religijskih) utječu na sukob? Uz pomoć interneta, pronađi primjer nereligijskog faktora sukoba. Procijeni u kojoj mjeri religije doprinose sukobu u tom području. Navedi neki primjer u kojem religija doprinosi sukobu ili suradnji u hrvatskom društvu.
	1.4. Opisati, uz pomoć teksta, multikulturalnost i njezine utjecaje iz perspektive religijske različitosti.	Što je multikulturalnost? Kako bi se problem religijske različitosti u Europi/Nigeriji mogao riješiti iz multikulturalne perspektive? Navedi neki primjer religijske multikulturalnosti u Hrvatskoj.

2. Metodička kompetencija	2.1. Izdvojiti iz teksta bitne geografske informacije. 2.2. Interpretirati slikovne prikaze (fotografije). 2.3. Analizirati grafičke prikaze podataka (tematske karte). 2.4. Analizirati tablične prikaze statističkih podataka.	
3. Komunikacijska kompetencija	3.1. Razvijati vještinu aktivnog slušanja učitelja_ice i učenika_ca. 3.2. Na temelju prethodnog znanja, vlastitog iskustva i zaključivanja odgovarati na pitanja. 3.3. Kritički analizirati tekst. 3.4. Formulirati i argumentirati vlastito mišljenje te o njemu raspravljati u skupini. 3.5. Usmeno izložiti rezultate suradničkog rada.	
4. Socijalna kompetencija	4.1. Uspješno sudjelovati na nastavi. 4.2. Uspješno raditi u paru. 4.3. Uspješno raditi u skupini.	

TIJEK NASTAVNOG SATA

Etape sata	Cilj etape	Opis aktivnosti učitelja_ice	Opis aktivnosti učenika_ca
Uvod	1.1. Poticanje znatiželje (8') (ishod 1.1, 2.1, 3.1, 3.2, 4.1)	Projicira video o različitim aspektima religije i religijskom identitetu (Prilog 1). <i>Koja 3 elementa obuhvaća religija? Što znači kad netko kaže da je kršćanin_ka?</i>	Prati video i odgovara na pitanja. <i>Vjervanjanja, ponašanje, pripadnost. Pripadnost religijskoj zajednici, tendencija specifičnih vjervanjanja i ponašanja.</i>
Glavni dio sata	2.1. Identitet i kultura (8') (ishod 1.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1) 2.2. Ljudska prava (24') (ishod 1.2, 2.1, 2.3, 2.4, 3.1, 3.4, 3.5, 4.1, 4.2)	Izlaže, uz pomoć fotografija, o utjecaju religije na formiranje kulturnih regija i pejzaža. <i>Navedi primjere u kojima religija utječe na kulturu i način života. Na fotografijama prepoznaj manifestacije religije (što je prikazano, uz koju religiju se veže).</i> Dijeli pripremljene materijale – tekstove, tablice, karte (Prilog 2). <i>Kakav je status ljudskih prava u državama sa službenom religijom?</i>	 <i>Religijski simboli i arhitektura, prehrana, vanjski izgled, etičke vrijednosti i društvene norme.</i> U paru proučava pripremljene materijale. Po potrebi koristi atlas, internet i raznobojni pribor za pisanje. U paru raspravlja i formulira odgovore na pitanja. <i>Općenito lošiji (ljudska prava i slobode, prava manjina), posebno u islamskim državama i teokracijama.</i>

	<p>2.3. Sukobi (20') (ishod 1.3, 2.1, 3.1, 3.3, 3.4, 3.5, 4.1, 4.3)</p>	<p><i>Osim službene religije, koji još faktori na to utječu?</i></p> <p>Izlaže o unutarnjoj heterogenosti (društvenim/prostornim razlikama) i vremenskoj promjenjivosti utjecaja religija.</p> <p>Raspoređuje učenike_ce u skupine. Svaki_a učenik_ca dobiva tekst o izraelsko-palestinskom sukobu s naglaskom na religijskim aspektima (Prilog 3).</p> <p><i>Pronađi na internetu odgovarajuću političku kartu i pomoću nje skiciraj geografski položaj Izraela i Palestine. Koja je tema teksta? Koje elemente sukoba tekst naglašava, a koje umanjuje?</i></p> <p><i>Koji faktori (osim religijskih) utječu na sukob? Uz pomoć interneta, pronajdi primjer nereligijskog faktora sukoba. Procijeni u kojoj mjeri religije doprinose sukobu u tom području.</i></p>	<p><i>Vrsta vladavine (demokracija ili autokracija), BDP p.c., vrsta religije/denominacije...</i></p> <p>Nekoliko učenika_ca izlaže rezultate, ostali_e raspravljaju.</p> <p>Čita dobiven tekst. U skupini raspravlja i formulira odgovore na pitanja.</p> <p><i>Utjecaj religije na sukob Izrael-Palestina. Naglašava religijske, a umanjuje političke, društvene, povijesne, ekološke i druge elemente. Resursi (teritorij, voda), borba za vlastita prava, vanjskopolitički odnosi, neuspjela diplomacija, povijesna obećanja i nepravde... Značajno doprinose (jer se koriste kao opravdanje, otežavaju kompromise, potiču fundamentalizam koji otežava mirne odnose)...</i></p> <p>1 učenik_ca iz skupine izlaže rezultate, a ostale skupine dopunjuju i raspravljaju.</p> <p>Čita dobivene tekstove. U skupini raspravlja i formulira odgovore na pitanja.</p> <p><i>Različitost kultura u nekom društvu, suradnja, politika tolerancije.</i></p>
<p>2.4. Multikulturalnost (20') (ishod 1.4, 2.1, 3.1, 3.2, 3.4, 3.5, 4.1, 4.3)</p>	<p>Raspoređuje učenike_ce u skupine. Svaki_a učenik_ca dobiva tekst o konceptu multikulturalnosti i 1 od 2 teksta o primjerima religijske različitosti (Europa i Subsaharska Afrika) (Prilog 4).</p> <p><i>Što je multikulturalnost?</i></p>	<p>Čita dobivene tekstove. U skupini raspravlja i formulira odgovore na pitanja.</p> <p><i>Različitost kultura u nekom društvu, suradnja, politika tolerancije.</i></p>	

		<i>Kako bi se problem religijske različitosti u Europi/Nigeriji mogao riješiti iz multikulturalne perspektive?</i>	<i>Veća interakcija među grupama, bolja edukacija i razbijanje stereotipa, segregacija (različiti pravni sustavi), jamstva poštivanja prava svih skupina...</i> 1 učenik_ca iz skupine započinje izlaganje o svojem slučaju, a ostale skupine dopunjuju i raspravljaju.
Završni dio sata	3.1. Primjena (10') (ishod 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 3.1, 3.2, 3.4, 4.1)	<i>Kako religijska pripadnost utječe na formiranje identiteta građana_ki Hrvatske?</i> <i>Kako religije u Hrvatskoj utječu na ljudska prava?</i> <i>Navedi neki primjer u kojem religija doprinosi sukobu ili suradnji u hrvatskom društvu.</i> <i>Navedi neki primjer religijske multikulturalnosti u Hrvatskoj.</i>	<i>Religijska vjerovanja i ponašanja, povezanost s etničkim identitetom (Hrvati_ce i katolicizam, Srbi_pkinje i pravoslavlje), elementi kulture (npr. blagdani), status religijskih manjina...</i> <i>Promicanje i ograničavanje.</i> <i>Prijeponi oko svjetonazora (etičkih vrijednosti, društvenih normi, zakona), rad na humanitarnim akcijama...</i> <i>Tolerancija (pravo na vjeroispovijest i javno izražavanje vjere, razni blagdani i mjesta štovanja...) i netolerancija (negativne percepcije o religijskim manjinama...)</i>

Plan školske ploče

Religija u suvremenom svijetu

- religija: vjerovanja, ponašanje, pripadnost
→ identitet i kulturne regije
- ljudska prava
 - različit utjecaj religija
 - službene religije
- sukobi
 - Izrael-Palestina – sveta mjesta, pravo na teritorij
- multikulturalnost
 - globalizacija je faktor
 - očuvanje i poštivanje razlika, suradnja

Nastavne metode: razgovor, usmeno izlaganje, neizravna i izravna grafička m., rad na tekstu

Oblici rada: frontalni, individualni, u paru, u skupini

Nastavna sredstva i pomagala: atlas, zidna karta svijeta, računalo i LCD projektor, PPT prezentacija (video, fotografije, karte), pripremljeni materijali (tekstovi, karte, tablice), ploča i pribor za pisanje, internet

Popis literature i izvora za učitelja_icu/nastavnika_cu

Amnesty International: *Amnesty International Report 2017/2018: The State of the World's Human Rights*,

<https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/6700/2018/en/>

de Blij, H. J., Muller, P. O., Nijman, J, 2012: *Geography: realms, regions and concepts*, John Wiley and Sons, Hoboken, NJ

Encyclopædia Britannica: *Multiculturalism, Theocracy*,

<https://www.britannica.com>

Havel, B., 2013: *Arapsko-izraelski sukob: religija, politika i povijest Svete zemlje*, Naklada Ljevak, Zagreb

International Monetary Fund: *World Economic Outlook Database, April 2018*,

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>

Wikipedia, The Free Encyclopedia: *Democracy Index; Islamic religious police; LGBT rights by country or territory; Multiculturalism; State religion; Theocracy*, <https://en.wikipedia.org>

World Economic Forum: *The Global Gender Gap Report 2017*,

<https://www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2017>

Popis priloga (koji nisu upisani u nastavna sredstva i pomagala)

Prilog 1: Poveznice na video-isječke o religijskom identitetu

Prilog 2: Materijali o ljudskim pravima u kontekstima različitih religija

Prilog 3: Materijali o izraelsko-palestinskom sukobu

Prilog 4: Materijali o multikulturalizmu

Prilog 1: Poveznice na video-isječke o religijskom identitetu

- <https://youtu.be/MrLj2MEcXO8> – 0:00-0:28, 1:47-2:14, 2:33-3:20, 3:54-4:18

- <https://youtu.be/aUBcs00Ez4k> – 0:00-0:49, 1:08-1:19, 2:15-2:17, 2:27-3:00

Prilog 2: Materijali o ljudskim pravima u kontekstima različitih religija

Teokracija je vrsta političkog uređenja u kojoj se smatra da je božanstvo izvor vlasti. Za njih je tipično da su najviši državni službenici članovi svećenstva i da je pravni sustav temeljen na religijskim zakonima.

Suvremene teokracije su:

- kršćanske: Sveta Stolica (Vatikan), Planina Atos (autonomna pokrajina u Grčkoj)

- islamske: Iran

- budističke: Središnja uprava Tibeta (vlada Tibeta u egzilu)

Mnogi stručnjaci smatraju i ove države teokracijama: Afganistan, Jemen, Mauritanija, Saudijska Arabija, Sudan.

U **državama sa službenom religijom** država nije nužno pod religijskom kontrolom, ali vlast službeno proglašava i podupire odabranu državnu religiju.

Suvremene države sa službenom religijom:

- kršćanske: Danska, Engleska, Finska, Island, Kostarika, Lihtenštajn, Malta, Monako, Norveška, Samoa, Sveta Stolica (Vatikan), Švedska, Tuvalu

- islamske: Afganistan, Alžir, Bangladeš, Bahrein, Brunej, Komori, Džibuti, Egipat, Iran, Irak, Jemen, Jordan, Katar, Kuvajt, Libija, Maldivi, Malezija, Mauritanija, Maroko, Oman, Pakistan, Palestina, Saudijska Arabija, Somalija, Tunis, Ujedinjeni Arapski Emirati

- budističke: Butan, Kambodža, Laos, Mjanmar, Šri Lanka, Tajland

Neke islamske države imaju službenu islamsku religijsku policiju, koja u ime države provodi u djelo šerijat (strog islamski zakonik), posebno u pitanjima morala. Države u kojima je religijska policija značajna: Iran, Saudijska Arabija, Afganistan, Sudan, Malezija.

Tab. 1. Odabrane države svijeta prema rodnoj jednakosti 2017.

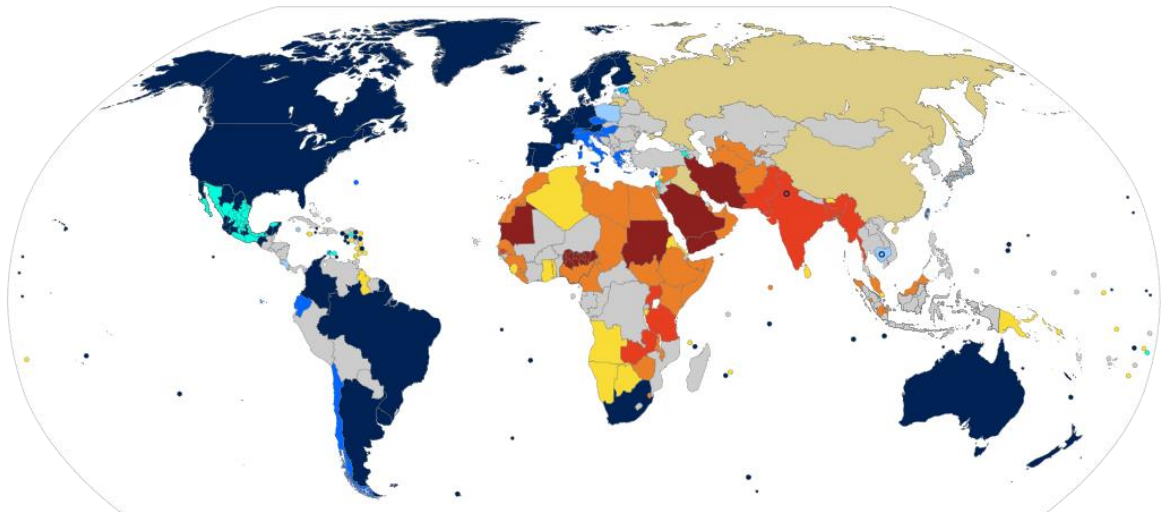
Pokazatelj uključuje ekonomske mogućnosti i sudjelovanje, stupanj obrazovanja, očekivano trajanje života i sudjelovanje u politici. Vrijednosti indeksa mogu biti između 0.00 (potpuna nejednakost) i 1.00 (potpuna jednakost žena i muškaraca).

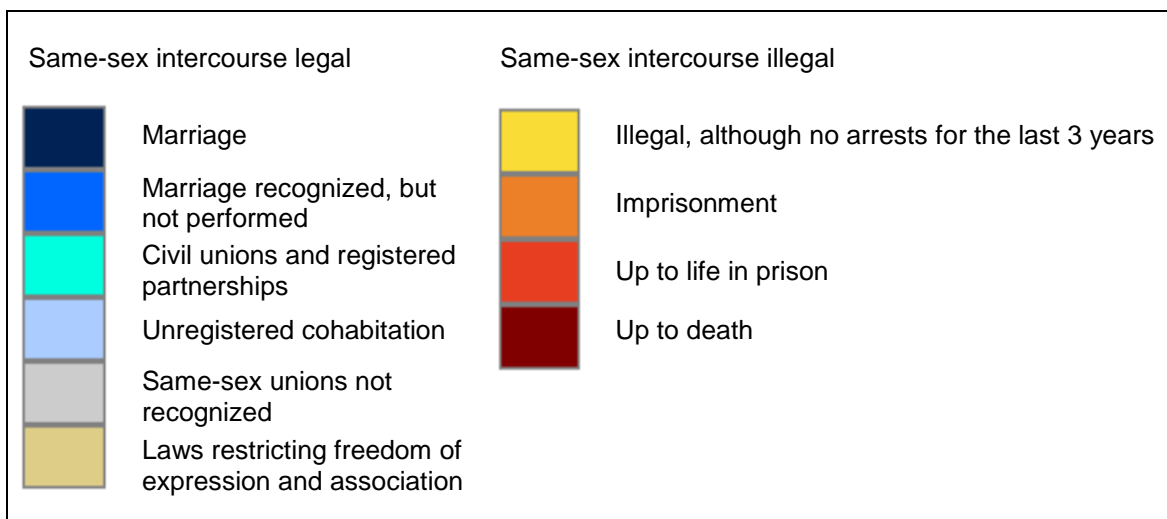
Table 5: Rankings by region, 2017

EAST ASIA AND THE PACIFIC			LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN			SOUTH ASIA			WESTERN EUROPE		
New Zealand	9	0.791	Nicaragua	6	0.814	Bangladesh	47	0.719	Iceland	1	0.878
Philippines	10	0.790	Bolivia	17	0.758	Maldives	106	0.669	Norway	2	0.830
Australia	35	0.731	Barbados	23	0.750	India	108	0.669	Finland	3	0.823
Mongolia	53	0.713	Cuba	25	0.745	Sri Lanka	109	0.669	Sweden	5	0.816
Lao PDR	64	0.703	Bahamas	27	0.743	Nepal	111	0.664	Ireland	8	0.794
Singapore	65	0.702	Argentina	34	0.732	Bhutan	124	0.638	France	11	0.778
Vietnam	69	0.698	Colombia	36	0.731	Pakistan	143	0.546	Germany	12	0.778
Thailand	75	0.694	Costa Rica	41	0.727				Denmark	14	0.776
Myanmar*	83	0.691	Ecuador	42	0.724	SUB-SAHARAN AFRICA			United Kingdom	15	0.770
Indonesia	84	0.691	Panama	43	0.722	Rwanda	4	0.822	Switzerland	21	0.755
Cambodia	99	0.676	Peru	48	0.719	Namibia	13	0.777	Spain	24	0.746
China	100	0.674	Jamaica	51	0.717	South Africa	19	0.756	Belgium	31	0.739
Brunei Darussalam	102	0.671	Honduras	55	0.711	Burundi	22	0.755	Netherlands	32	0.737
Malaysia	104	0.670	Uruguay	56	0.710	Mozambique	29	0.741	Portugal	33	0.734
Japan	114	0.657	Venezuela	60	0.706	Uganda	45	0.721	Austria	57	0.709
Korea, Rep.	118	0.650	El Salvador	62	0.705	Botswana	46	0.720	Luxembourg	59	0.706
Fiji*	125	0.638	Chile	63	0.704	Zimbabwe	50	0.717	Greece	78	0.692
Timor-Leste	128	0.628	Dominican Republic	70	0.697	Tanzania	68	0.700	Italy	82	0.692
			Belize	79	0.692	Ghana	72	0.695	Cyprus	92	0.684
			Mexico	81	0.692	Lesotho	73	0.695	Malta	93	0.682
			Suriname	86	0.689	Kenya	76	0.694			
EASTERN EUROPE AND CENTRAL ASIA			Brazil	90	0.684	Madagascar	80	0.692	NORTH AMERICA		
Slovenia	7	0.805	Paraguay	96	0.678	Cameroon	87	0.689	Canada	16	0.769
Bulgaria	18	0.756	Guatemala	110	0.667	Cape Verde	89	0.686	United States	49	0.718
Latvia	20	0.756			Senegal	91	0.684				
Belarus	26	0.744	MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA			Malawi	101	0.672			
Lithuania	28	0.742	Israel	44	0.721	Swaziland	105	0.670			
Moldova	30	0.740	Tunisia	117	0.651	Liberia	107	0.669			
Estonia	37	0.731	United Arab Emirates	120	0.649	Mauritius	112	0.664			
Albania	38	0.728	Bahrain	126	0.632	Guinea	113	0.659			
Poland	39	0.728	Algeria	127	0.629	Ethiopia	115	0.656			
Serbia	40	0.727	Kuwait	129	0.628	Benin	116	0.652			
Kazakhstan	52	0.713	Qatar	130	0.626	Gambia, The	119	0.649			
Croatia	54	0.711	Turkey	131	0.625	Burkina Faso	121	0.646			
Romania	58	0.708	Mauritania	132	0.614	Nigeria	122	0.641			
Ukraine	61	0.705	Egypt	134	0.608	Angola	123	0.6402			
Bosnia and Herzegovina	66	0.702	Jordan	135	0.604	Côte d'Ivoire	133	0.6114			
Macedonia, FYR	67	0.702	Morocco	136	0.598	Mali	139	0.5831			
Russian Federation	71	0.696	Lebanon	137	0.596	Chad	141	0.5750			
Slovak Republic	74	0.694	Saudi Arabia	138	0.584						
Montenegro	77	0.693	Iran, Islamic Rep.	140	0.583						
Kyrgyz Republic	85	0.691	Syria	142	0.568						
Czech Republic	88	0.688	Yemen	144	0.516						
Georgia	94	0.679									
Tajikistan	95	0.678									
Armenia	97	0.677									
Azerbaijan	98	0.676									
Hungary	103	0.670									

* New countries in 2017

World Economic Forum: The Global Gender Gap Report 2017

Sl. 1. Zakonska prava LGBT osoba u državama svijeta 2018.

Wikipedia: LGBT rights by country or territory

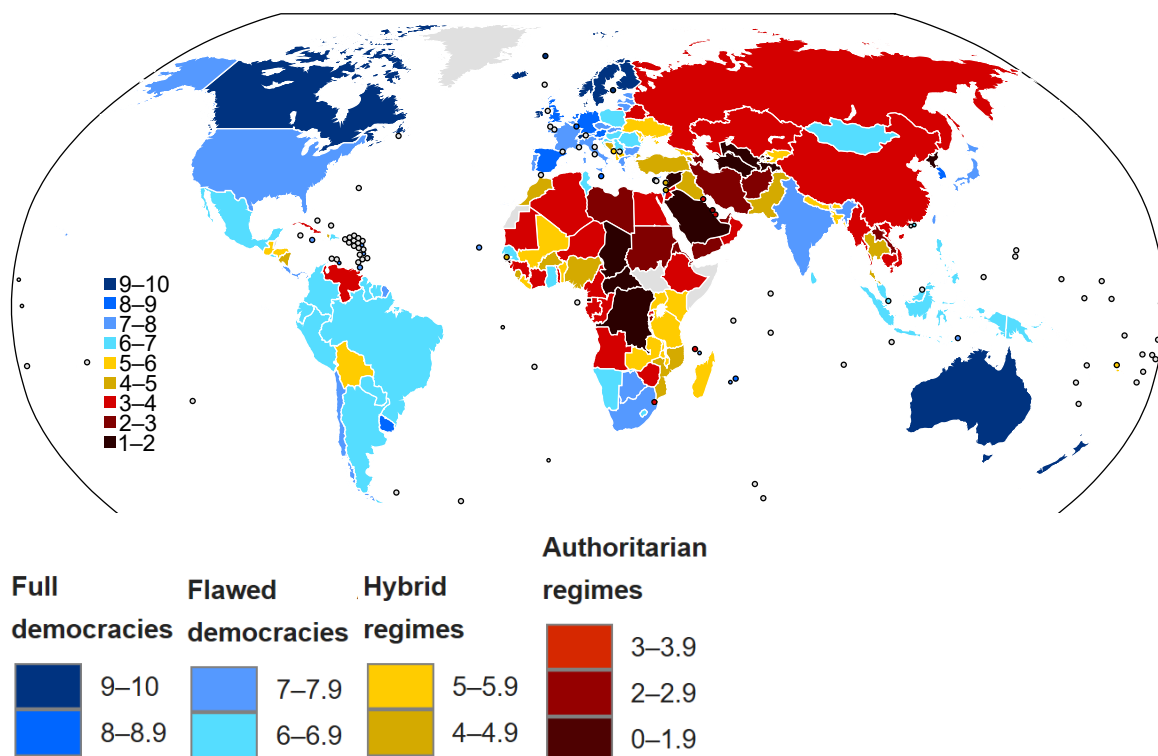
Tab. 2. Bruto domaći proizvod po stanovniku u državama svijeta 2017.

Country	GDP PPP per capita (Int\$) 2017	Country	GDP PPP per capita (Int\$) 2017	Country	GDP PPP per capita (Int\$) 2017
Afghanistan	1,889	Guatemala	8,173	Palau	16,472
Albania	12,472	Guinea	2,039	Panama	24,262
Algeria	15,150	Guinea-Bissau	1,806	Papua New Guinea	3,803
Angola	6,813	Guyana	8,266	Paraguay	9,785
Antigua and Barbuda	26,198	Haiti	1,810	Peru	13,342
Argentina	20,677	Honduras	5,499	Philippines	8,229
Armenia	9,098	Hong Kong SAR	61,016	Poland	29,251
Australia	49,882	Hungary	28,910	Portugal	30,258
Austria	49,247	Iceland	52,150	Puerto Rico	37,895
Azerbaijan	17,433	India	7,174	Qatar	124,927
The Bahamas	25,080	Indonesia	12,378	Romania	23,991
Bahrain	51,846	Islamic Republic of Iran	20,030	Russia	27,900
Bangladesh	4,207	Iraq	17,004	Rwanda	2,081
Barbados	17,508	Ireland	72,632	Samoa	5,737
Belarus	18,616	Israel	36,250	San Marino	60,359
Belgium	46,301	Italy	37,970	São Tomé and Príncipe	3,208
Belize	8,341	Jamaica	9,212	Saudi Arabia	55,263
Benin	2,219	Japan	42,659	Senegal	2,678
Bhutan	8,720	Jordan	12,487	Serbia	15,164
Bolivia	7,543	Kazakhstan	26,072	Seychelles	28,712
Bosnia and Herzegovina	11,404	Kenya	3,496	Sierra Leone	1,791

Botswana	18,146	Kiribati	1,958	Singapore	90,531
Brazil	15,500	Korea	39,387	Slovak Republic	32,895
Brunei Darussalam	76,743	Kosovo	10,383	Slovenia	34,064
Bulgaria	21,578	Kuwait	69,669	Solomon Islands	2,145
Burkina Faso	1,884	Kyrgyz Republic	3,654	Somalia	1,220
Burundi	808	Lao P.D.R.	7,367	South Africa	13,403
Cabo Verde	6,942	Latvia	27,291	South Sudan	1,503
Cambodia	4,010	Lebanon	19,486	Spain	38,171
Cameroon	3,359	Lesotho	3,869	Sri Lanka	13,001
Canada	48,141	Liberia	867	St. Kitts and Nevis	26,849
Central African Republic	681	Libya	9,792	St. Lucia	13,579
Chad	2,433	Lithuania	31,935	St. Vincent and the Grenadines	11,623
Chile	24,588	Luxembourg	109,192	Sudan	4,580
China	16,624	Macao SAR	114,430	Suriname	13,876
Colombia	14,455	FYR Macedonia	15,203	Swaziland	9,882
Comoros	1,560	Madagascar	1,554	Sweden	51,264
Democratic Republic of the Congo	785	Malawi	1,172	Switzerland	61,360
Republic of Congo	6,707	Malaysia	28,871	Syria	2,900
Costa Rica	17,149	Maldives	19,178	Taiwan Province of China	49,827
Côte d'Ivoire	3,857	Mali	2,169	Tajikistan	3,131
Croatia	24,095	Malta	42,532	Tanzania	3,283
Cyprus	36,557	Marshall Islands	3,436	Thailand	17,786
Czech Republic	35,223	Mauritania	4,474	Timor-Leste	5,008
Denmark	49,613	Mauritius	21,628	Togo	1,612
Djibouti	3,567	Mexico	19,480	Tonga	5,605
Dominica	12,035	Micronesia	3,392	Trinidad and Tobago	31,154
Dominican Republic	16,965	Moldova	5,657	Tunisia	11,987
Ecuador	11,234	Mongolia	12,551	Turkey	26,453
Egypt	12,994	Montenegro	17,439	Turkmenistan	18,680
El Salvador	8,934	Morocco	8,612	Tuvalu	3,804
Equatorial Guinea	34,865	Mozambique	1,266	Uganda	2,352
Eritrea	1,434	Myanmar	6,285	Ukraine	8,656
Estonia	31,473	Namibia	11,528	United Arab Emirates	68,245
Ethiopia	2,113	Nauru	11,995	United Kingdom	43,620
Fiji	9,857	Nepal	2,690	United States	59,495

Finland	44,050	Netherlands	53,582	Uruguay	22,445
France	43,551	New Zealand	38,502	Uzbekistan	6,990
Gabon	19,266	Nicaragua	5,823	Vanuatu	2,800
The Gambia	1,686	Niger	1,153	Venezuela	12,388
Georgia	10,644	Nigeria	5,927	Vietnam	6,876
Germany	50,206	Norway	70,590	Yemen	2,300
Ghana	4,605	Oman	45,464	Zambia	3,997
Greece	27,776	Pakistan	5,354	Zimbabwe	2,277
Grenada	14,779				

International Monetary Fund: World Economic Outlook Database, 2017

Sl. 2. Države svijeta prema političkom sustavu 2017.

Pokazatelj uključuje politička i građanska prava.

Wikipedia: Democracy Index

Prilog 3: Materijali o izraelsko-palestinskom sukobu

Država Izrael nastala je 1948. Iako je UN predviđao podjelu ranijeg palestinskog teritorija na dvije države, Arapi (muslimani) protive se nastajanju nove (židovske) države. Nakon napada arapskih država i nekoliko ratova, Izrael je preuzeo kontrolu nad cijelim prostorom. Palestinci žive u dva odvojena područja (Pojas Gaze i Zapadna obala), kojima vlada Palestinska samouprava. Palestinski teritoriji smatraju se okupiranima te Palestina nije univerzalno priznata kao zasebna država. Izraelci ograničavaju prava Palestincima i dalje naseljavaju prostor, a

Palestinci kao dio nasilnog otpora koriste i terorističke napade. Velik je spor oko kontrole nad Jeruzalemom, u kojem obje religije imaju sveta mjesta.

U židovskoj povijesti i tradiciji odnos Židova i nežidova utvrđen je u biblijskim pojmovima saveza i objave. Sklapanjem saveza Bog se obvezuje da će Židovima dati zemlju, Zemlju Izrael. Židovi su dugo prihvaćali tuđinsku vlast, ali pobjedom Izraela 1967. dolazi do promjene religijskih tumačenja. Država Izrael sada postaje čimbenik koji omogućuje ispunjenje mesijanskog obećanja. Politička posljedica toga je početak sustavnog naseljavanja ratom osvojenih područja (što je suprotno međunarodnom pravu). Premda je sekularna vlast Izraela isprva gledala na židovsko naseljavanje osvojenih područja iz pragmatične perspektive – osvojenu zemlju vidjeli su kao zalog u budućim pregovorima s Arapima – s vremenom je (i dolaskom desnice na vlast) sve više prevladavala religijska perspektiva. Naseljavanje više nije opravdavano samo sigurnosnim i političkim, nego i ideološkim i duhovnim razlozima.

U velikom dijelu islamskog svijeta vojni porazi od strane Židova doživljeni su kao teološko-povijesna anomalija kojom je učinjena nepravda arapsko-palestinskom narodu i koja prkosi temeljnim idejama islama. Jednom osvojena područja u *manjem džihadu* (borbi) smatrala su se do vijeka dijelom *Dar al-Islama* (Zemlje islama), čije je širenje nepovratan i prirodan tijek povijesti. Zbog toga su neki islamski vjerski vođe, u novom tumačenju islamskog zakona i tradicije, proglasili opravdanima i samoubilačke bombaške napade koje izvode islamski fundamentalisti.

Arapsko-izraelski sukob bitno je određen religijskim pristupom politici. U sekularnom pristupu sve je podložno pregovorima, a religijski je pristup isključiv i radikaln, a ciljevi su sukobljenih strana nepomirljivi. Vjerovanje suprotstavljenih strana u vlastito, isključivo i božansko, pravo na zemlju (koja ne može biti predmet pregovora) pretače se u razne oblike političkog djelovanja, uključujući i ratove.

Prilog 4: Materijali o multikulturalizmu

Multikulturalizam se u sociologiji može koristiti za kulturni pluralizam – situaciju u kojoj su grupe različitih kultura u interakciji i surađuju, a da nijedna ne mora žrtvovati svoj specifični identitet.

Multikulturalizam se u politici može primijeniti kao zagovaranje da različite kulture imaju ista prava i poštovanje, da se promiče očuvanje kulturne raznolikosti, da vlasti uzimaju u obzir kulturne specifičnosti i sl.

Multikulturalizam se često suprotstavlja kulturnoj asimilaciji ili rasnoj segregaciji.

A: Religijska različitost u Europi

U Europi danas raste broj muslimana. U većini regija to je posljedica nedavne imigracije.

Većina muslimanskih imigranata religioznija je od lokalnog kršćanskog stanovništva. Integracija muslimana često je spora, i neki smatraju neke njihove kulturne vrijednosti nespojivima s europskim kulturnim normama.

To dovodi do društvenih napetosti. Primjerice, Švicarska je 2009. referendumom odlučila zabraniti gradnju minareta. Zagovornici zabrane osjećali su da je njihova kultura napadnuta i da takva islamska arhitektura pokazuje pretjeranu agresivnost islamske manjine. Protivnici zabrane osudili su neosnovane strahove i ksenofobiju, te tvrdili da takva zabrana narušava temeljne religijske slobode.

B: Religijska različitost u Subsaharskoj Africi

Stanovnici Subsaharske Afrike imali su vlastita vjerovanja prije nego što su kršćani i muslimani došli da ih preobrate. Kršćanske crkve stigle su od 16. st. zajedno s kolonijalizmom. Gotovo svugdje kršćanstvo se stopilo s tradicionalnim religijama. Dobar dio Subsaharske Afrike izjašnjava se kao kršćani, ali se u crkvama koriste tradicionalni instrumenti, glazba i skulpture. Oko 30 % izjašnjava se kao muslimani, ali nije došlo do stapanja tradicionalnih s islamskom religijom.

Sjever Nigerije dominantno je muslimanski, a jug kršćanski. Posljednjih desetljeća neki su islamski vjerski vođe tražili uspostavljanje Nigerije kao islamske republike. Više pokrajina na sjeveru uvelo je šerijat (strog islamski zakonik). To je dovelo do nasilnih protesta i sukoba između većinskih muslimana i manjinskih kršćana koji su se time osjećali ugroženi.